

1925 чылдын август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№37
(18624)

2015 чылдың
апрель 9
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Улусчу чогаадылга

«САЛЮТ, ТИИЛЕЛГЕ!»

РУКТА: Фестивальдың тиилекчилери чөөн-хемчикчилер. Новосибирск хоорайга болуп эртер Улуг Тиилелгениң 70 чылынга кааткан регионнар аразының улусчу чогаадылга фестивалына чөөн-хемчикчилер Тываны төлээп киржир. Оларга ак у, чогаадыкчы тиилелгени күзеп каалыңар.

С.МОНГУШТУҢ тырттырган чуруу.

АН» — БИРГИ ЧЕРДЕ

Новосибирск хоорайга апрель 4-6
инде элээди оолдар аразына
ның чазы-2015» деп бут бөмбүү
лдазынга Кызылдың бут бөм-
уу «Улан» бирги черни алган.
маргылдаага Сибирьниң хоорай-
дан 8 шыырак команда киришкен.
ылар» баштай «Сибиряк» (Черно-
командазы-биле ойнааш, удурла-
арын 3:2 санга удуп алган. Чартык
а Новокузнецк хоорайның ДЮСШ
азы-биле бистиң оолдар ойнааш,
га арыг утканнар.

нел оюнда «Улан» Абаканның
командазынга таварышкан. Аба-
ар бир дугаар санны кирипкен-
ла, бистиң оолдар удаа-дараа 2
киргеш, 2:1 санныг тиилеп үнген.
дааның түңнелинде үшкү черге
нецк хоорайның ДЮСШ команда-
тизинге Абаканның «Оникс», бирги
Кызылдың ФК «Улан» төлөптиг
«Улан» командазындан Оттук Он-
маргылдааның эң-не дээрэ ойнак-
лп үнелээн.

Улуг Тиилелгениң 70 чылынга

«САГЫШ ЧОВААШКЫН СИСТЕМАЗЫ» — ТЫВАДА

Апрель 6-да ТР-ниң Күш-ажыл болгаш
социал политика яамызының хуралдаар
залына Санкт-Петербургтуң «Сагыш чо-
ваашкын системазы» компаниязының
төлээлери Ирина Лобынцева биле Елена
Звягина Улуг Тиилелгениң 70 чылынга ут-
куштур Ада-чурттуң Улуг дайынының кир-
жикчилеринге база хоочуннарга тыпсыр
телефон-кулоннарның таныштырылганын
эрттирген. Ооң кол сорулгасы — улуг на-
зылыг кижилерге эптиг, таарымчалыг бай-
далды тургузары.

ТР-ниң Чаззаа-биле керээ езугаар
«Сагыш човаашкын системазы» компа-
ниязы республиканың хоочуннарын дүн-
хүн чокка ажилдаар социал үделге ал-
банынга кошкан. Тываның хоочуннары
дүрген болгаш шынарлыг эмчи, психо-
логтук, социал ачы-дузаны кайы-даа үде
алыр аргалыг апарган. Телефоннуң чүгле
чаңгыс сээнин базылкаш, оператор-эмчи-
лери-биле харылзажы бээр. Хоочун ат-
сывын безин адавас, ооң дугайында ин-
формация операторнуң компьютеринге
ол-ла дораан көстү кээр.

Санкт-Петербург хоорайда чаңгыс
аай диспетчер төвүнүн операторлары
дээди эртемниг, арга-дуржулгалыг эмчи-
лер. Улуг назылыг кижилерниң 60 хуузу
кадыкшылынга хамаарыштыр айтырыг-
лар салып болур, ыңчангаш оператор-

эмчилер оларга арга-сүмезин ол дораан-
на кадар. Бир эвес байдал нарын болза,
чурттап турар чериниң аайы-биле эмчи-
зинче, чоок кижилеринче дыңнадып, «Дүр-
ген дуза чедирер» машинаны чалап бээр.

Эмчи дузазындан аңгыда, социал
үделге албанының специалистери хоо-
чуннарның тургустунуп келген нарын
айтырыгларын дарый шиитпирлеп, пси-
хологтуң дузазын, юридиктиг консульта-
цияны, социал ачы-дуза чедирелгезин,
социал албан черлери, эмчиже кирер
бижидилгени кылып, коммунал ажил-
агый специалистеринче чагыгны кирип,
социал таксини кыйгыртып, бажыңында
чааскан чурттап турар, дөргүл-төрели
чок хоочуннар-биле эвилең-ээлдек чуга-
алажыры дээш, хөй талаалыг ачы-дуза-
ны чедирер.

Кызыл хоорайда чурттап турар Ада-
чурттуң Улуг дайынының киржикчилери
Эсфирь Медведева биле Николай Су-
хининге «Сагыш човаашкын системазы»
компаниязының төлээлери апрель 7-де
бажыңнарынга чедип, телефон-кулон-
нарны тыпсып, ону канчаар ажыглаарын
тайылбырлаанының соонда, фронтучу-
лар оператор-биле дораан харылзашкан-
нар. Ниитизи-биле республиканың 60 хоо-
чуннары телефон-кулоннарны алыр.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Хүннүн медээлери

ШОЛБАН КАРА-ООЛДУ КИИРГЕН

РФ-тиң Президентизи Күрүне чөвү-
лелиниң президиумунуң составына
өскерилгелерни кириген.

Ооң дугайында шиитпирни Кремльдин
сайтызынга апрель 7-де парлаан. Чаарт-
тыгган президиумнуң составына Тыва-
ның Баштыңы Шолбан Кара-оол кирген.
Президиумнуң сөөлгү чаартылганын күрү-
не баштыңы эрткен чылдың октябрь 27-де
кылып чоруткан.

Шолбан Кара-оолдан аңгыда, Күрчө-
вүлелдин президиумунга Калуга областың
губернатору Анатолий Артамонов, Став-
рополь крайның губернатору Владимир
Владимиров, Ростов областың губерна-
тору Василий Голубев, Курган областың
губернатору Алексей Кокорин, Ненец
автономнуг округтуң губернатору Игорь
Кошин, Приморск крайның губернатору
Владимир Миклушевский болгаш Удмурт
Республиканың баштыңы Александр
Соловьев, а ол ышкаш эрткен чылдың
апрельде ооң составына кирген Крым
Республиканың баштыңы Сергей Аксенов
олар кирип турар.

САЙГАРЛЫКЧЫЛАР- БИЛЕ УЖУРАЖЫР

Апрель 7-де Тываның Баштыңы Шол-
бан Кара-оол РФ-тиң Күрүне чөвүлелиниң
биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук-
ту сайзырадырың талазы-биле хуралы-
га киришкен, ол Россияның Президентизи
Владимир Путиниң удуртулгасы-би-
ле эрткен. Аңаа биче бизнестин күрүне
деткимчезиниң дээштиин бедидериниң,
сайгарлыкчыларның чээли курлавырла-
рын алыр арганын калбартырының,
кадрлар, үндүрүг болгаш эрге-хоойлу
башкарылганының айтырыгларын шиит-
пирлээриниң, а ол ышкаш контроль-хай-
гаарал органның талазындан хынал-
далар эрттирериниң айтырыгларын сай-
гарган.

Сайгарлыкчы чорукту деткири дээр-
ге, күрүне баштыңының чугалап турары-би-
ле алырга, чурттуң чонунуң амыдыралы-
га онза чугула чүүл болуп турар дээрзин
Тываның Баштыңы бодунуң блогунга дем-
деглээн. «Келген дораан тус черниң бүгү
сайгарлыкчылары-биле бөлүктөр аайы-
биле ужуражыр мен. Ону езу барымдаа-
лап эвес, чүү биске шалтыктап турарын
бот-боттарывыска тайылбырлаар бис!» —
деп, регионнуң удуртукчузу бижээн.

Улуг Тиилелгениң

Тываның Улустун чогаалчызы, этнограф, төөгүчү, хамнаашкын эртемниң делегейин дириг эртинези аттың эдилекчизи М.Б.Кенин-Лопсанның 90 харлаанынга

КАЙГАМЧЫК ЭРТЕМДЕН КЕНИН-ЛОПСАНГА БАЙЫР!

Сураглыг чогаалчы болгаш эртемден, тыва хамнаашкынның кайгамчык шинчилекчизи Монгуш Борохович Кенин-Лопсан 90 харлап турарынга бүзүрөс-тир мен.

М.Б.Кенин-Лопсанның кандидат диссертация камгалап турар үезин алып болза, ол 1979 чылда бистиң кафедрага чедип келген. Ынчан Ленинградтың күрүне университетинин этнография болгаш антропология кафедрасын ооң тургузукчузу база бирги эргелекчизи, Кенин-Лопсанны Чөөн чүк факультетинден-не эки таныыр Рудольф Фердинандович Итс удуртуп турган. Уран-чечен сөске сонугралы (Р.Ф.Итс база чогаалчы чораан), тюрколог С.Е.Маловтун лекциялары оларны аажок чоокшулаштырган. Түңнелинде М.Б.Кенин-Лопсан Итска кафедразынга аспирант апарган. Тываны эки билер, аңаа ынак эртемденнер Л.П.Потапов, Р.Ф.Итс, В.П.Дьяконова Кенин-Лопсанның дугайында хей-ле эки сестерни чугаалаптар турганы чугаажок. Мен база бодумнуң дорт хамаарылгалыг турган чүүлүмге маңаа доктаап көрейин.

М.Б.Кенин-Лопсанның албан-езузу-биле удуртукчузунга Р.Ф.Итс томуйлаткан-даа болза, ооң албан-хүлээлгелерин колдуунда мен күүседип турган болганымда, Монгуш Бороховичинин аспирантурага турган чылдарын кончуг эки сактып чоруур мен. Ооң диссертациязының темазы – хамнар алгыштары меңээ көңүс чаа турган болгаш аңаа кандыг-бир шыңгы дуза-даа бербейн турган боор мен ийин. Монгуш Борохович боду-ла шагда чыып белеткеп алган материалын бижип, чурумчудуп

ап турган. Эндере хей чыгдырган факт-барымдаалыг материалды таарыштыр салыры, ону эртем ажылыңче шилчидери оон дыка улуг күженишкенин негеп турганы чугаажок. Ол ындыг-даа турза, өске байдалдың бергезинге таварышкан бис.

Бир катап, М.Б.Кенин-Лопсанның аспирантуразы төнер чыгаанда, Рудольф Фердинандович Итс меңээ Тываның партия обкомундан албан-езузуңуң чагаазын көргүскен. Ында бижип каан утказын алырга, бис мында хамнаашкын-биле эргиниң хоралыг артыышкыны дээш демисежип

турувуста, силер ында, Ленинградта, ола хамнаашкын специалистин белеткеп турар силер дээн болган. Ам канчаарыл? ЛКУ-нуң төөгү факультеди ынчан чуртта бүгү-ле идеологтук айтырыгларның бажы турган. Бичии бодангаш, Р.Ф.Итс бистиң ынчан «Сибирьниң шеф кижизи» деп адаарывыс академик А.П.Окладниковче чагаа чорудупкан, ол М.Б.Кенин-Лопсанның ажылын Россияның эртемнер академиязының Сибирь салбырының үндүрүлгө планынче кирип каан. Ол-ла ынчангы хей чугаалажылгаларны тодаргайы-биле билбес мен, ынчалза-даа каш чыл болгаш М.Б.Кенин-Лопсанның «Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства» деп ному ооң диссертация камгалаан соонда Р.Ф.Итска эге сөзү-биле парлаттынып үнген (Новосибирск, 1987). Диссертациязын ол тергип эки камгалаан, Чөөн чүк культуразының көскү шинчилекчилери эртемден Е.И.Кычанов болгаш этнограф С.И.Вайнштейн кончуг бедик үнелелди берген.

1996 чылда Ленинградка, Кунсткамерага Монгуш Борохович база-ла улуг чедишкын-биле доктор диссертациязын камгалап алган. Ынчан ам ооң парлаттыганын ажилдарының даңзыында 40 ат кирип турган, ооң санында чеди монография (ийизи парлалгаа чыткан), база ол-ла хире ажилдары даштыкы, Европа дылдарында очулдуруп каан болган. Ынчангаш ооң Ленинградка эгелзэн кичээлдери чурттуң этнологиязының үнелиг байлаа кылдыр, хамнаашкын алгыштарын өөренир бүдүн улуг этнологтук угланышкыны апарган.

Ол диссертация камгалаашкынының

төнчүзүн ам-даа сактыр мен. Мында варылгада банкет албан турар болга үеде бис Кунсткамераның ынчангы дотору Ч.М. Таксами-биле Кенин-Лопсак доктаап алганы Академия гостиницага чеде берген бис. Ол бичии тар өрүдуурунга белеткенип тур-ла. Үжөлзэ Миллионная кудумчузунда бичии ранга баргаш, ол болуушкуну демд каан бис. Ынчан М.Б.Кенин-Лопсак кайгамчык биче сеткилдин, бедү бот-онзагайын магадаан мен ийин.

Ол чылдарның сактыышкыны дыр Кенин-Лопсанның «Тыва хамнаашкын Дмитрий Глебович Савиновка четтиришкенин сеткилинден. М.Б.Кенин-Лопсан» деп бижиктиг портрет чоруу. 1997 чылдың январь 24-те үнген «Бичирип тур бис: эртемнер доктору» деп эгелиг чүүл парлаттыганын винская правда» солунну шыгжап ч мен. Ында Кенин-Лопсанның диссертация камгалалы канчаар эртемниң болгаш оппонентилерниң канчаар үнелзэ бижзэн.

Сөөлгү катап М.Б.Кенин-Лопсак он чыл бурунгаар көргөн мен. Ол кезээде дег, омак-сергек, шимче дузааргак, ажилгыр хевээр чораан кайгамчык юбилейиңер-биле, эргим М.Б.Борохович! Ол-ла онза шынарлары ам-даа чогаалчы амыдыралыңар ле кадагалап чорууруңарны күзедим.

Дмитрий САВИНОВ

Санкт-Петербургтун күрүне университетинин төөгү факультетинин профессору, төөгү эртемнеринин доктору

ТӨРЭЭН ХҮНУ ШУПТУВУСКА БАЙЫРЛАЛ

Эң-не баштай интервью ап чеде берген мен. «Шын» солундан онаалгалыг чор мен дээрзин чугаалаарымга, ол мени бирден бир чокка айтырып, бичии демдеглел дептержигежиге шуптузун бижип аар болган. Кайы чер чурттуг, кажан, каяа төрүттүнген, кандыг эртемниг дизе-ле... Чүү кижил бо дээрзин ылап билип алган соонда, «Ам айтырыгларың сал че» диди. Девиденниг болбас аргажок, ынчалза-даа даанган онаалгалыг күүседир апар. Ынчан ол «Шын» солун ооң ажилдарын болгаш чогаалдарын, ооң бодунуң дугайында көзек чылдарда чүнү-даа парлавайн турарыңа хомудалын илеретти. «Шын» дээрге чоннуң солуну-дур, чоннуң сагыш-сеткилинде бодалдарын ооң арыннарыңа чырыдар уjurлуг силер» деп чагып, дагып органын дүүн чаа дег сактыр-дыр мен.

Чагырып-дужаар система кандыг моондактарны аңаа тургузуп, эртем талазы-биле ажил-ижинге хей-ле шаптаразыннарга ону таварыштырып турганын ол чугаалаан. Ынчалза-даа төрзөн чонунуң төөгүзү, культуразы, уjur-чаңчылдары – эртемден кижиге дүвү чок далай, үнелеп четтинмес эртин дээрзин ол билгеш, хамык-ла хоругдаашкыннары херекке албайн, бодунуу-биле ажилдап-чурттап келгенин улуг эртемденниң бодундан дыңнаанымы кайын уттур мен. Харалаан, ол солун чугааларын бижип каарымга, чамдызын редакторум казып каапкан болганын башкының бодунга чугаалаар, тайылбырлаар уjurга таварышкан мен.

Ооң соонда М.Б.Кенин-Лопсан башкы-биле бо-ла уjurажыр апарган бис: Чаа чыл уткуштур, Шагаа уткуштур, төрүттүнген хунун уткуштур. Солун арныңа парлаар материалдарны баш удур белеткээр болгаш ындыг.

Ленинград дугайында, бодунуң башкыларының дугайында чугаалай

бергенде, карактары хып турар апар. Ол үени кайгамчык чылыы-биле сактып чугаалаар.

Шагаа байырлалыңа хамаарыштыр дыка-ла хей солун чүүлдерни ол чугаалап берип чорду, солунуус арныңа ону парлагылаан бис. Шаанда тыва чон ону канчаар уткул турганын эгелзээш, амгы үеде канчаар уткуурун чурумун, ол ышкыш чүнү кылып болбас уjurлугул дээрзин тодаргайы-биле тайылбырлап берип чорду.

Чер-чурту, ада-иези, дөргүл-төрелдери – сеткилинге чоок кижилериниң дугайында, Тываның төөгүзүңге, ооң алдарлыг кижилеринге хамаарыштыр, удуртуп-баштап турар даргаларывыска чедир чугаалай бергенде, ооң чүве утпазын, саннар, чылдар, аттар, фамилияларны чарт сактып чугаалаарын магадаар мен. Оон аңгыда Монгуш Борохович Кенин-Лопсан башкы сөглзэн сөзүңден кажан-даа ойталавас кижиге. Бола хей чылдарда интервью ап келгеш, кандыг таварылгаларга кижиге душаан дээр. Чамдыктары интервью азы статья солун арныңа үнү-үңүжеге эдип казап кээр, бо кижиге шуут халалыг. Монгуш Борохович эң эге интервьюу-ла номчааш, чаңгыс-даа чүве этпзэн.

Бир катап чугаалаашканымыс соонда, чүү-хөө бижир кылын кыдыраажымны «Каям бээр эккел» дидир. Тутсуп бээримге, ооң бир дугаар арынын ажиткаш, бижир берди (орус дылда, ред). «Милая Светлана Дачын-Хөө! Я Вам даю авторское право, чтобы Вы выпустили брошюру, посвященную моей скромной деятельности. Ласково. М.Кенин-Лопсан. Среда, 17 июня 2009 года. Кызыл. Музей. Избушка».

2011 чылда төрүттүнген хунунде боодал чечек өргүп четтим. Аажок чазык-чаагай ор. Ажил-агыжы чугаавыс соонда, шайлап ор бис. Оон столундан откытка уштуп эккелгеш, бижиттине берди. Кып-кызыл роза чечектер чураан откыткада ол орус дылда мынча деп бижзэн болду: «Светлана Дачын-Хөө!

Талантливый журналист, моя милая подруга. От души желаю Вам больших творческих успехов. Ласково. М.Кенин-Лопсан. 11 апреля 2011 года. Кызыл. Музей. Избушка». Кайгамчык салым-чаянныг чогаалчының, эртемденниң холунуң үжүүн чоргаарал-биле камнап, ажилдаар өрзүлүмде азып алган оран мен, үе-үе болгаш номчуп алырымга, чүрекке кандыг-даа эм-таңдан артык.

М.Б.Кенин-Лопсан башкы мени төрел бис деп баштактаныр. Дачын-Хөө деп фамилиялыг боорумга ындыг (авамның ачазының адын журналист ат кылып алган мен). Эрткен чазын бир хун Казанакка кире бээримге, ол «Мен улус хүлээвейн тур мен, кым силер?» — дидир. Хунуң-даңның кирип турар эвес мен, ындыг-ла ыйнаан. «Дачын-Хөө төрелиңер ышкыжыл мен, кырган-ачай» деп баштактаны аарак ылчыңнаарымга, ол танып каапты. Ажил-агыжы чугаа болган. Четтиргеним илереткеш, үнер дей бердим. «Бээр олур. Хууда чугаалажылы. Менден чеже катап интервью алдың, чээ? Меңээ хамаарылгалыг эртен хемчеглерниң шуптузун бижидиң. Брошюра үндүрүп алырын чөпшээрдем чоп, чүге тоовас сен? Ол меңээ эвес, сенээ эки чүве-дир ийин!» — дидир.

Өг-бүледе байдалымны ажыы-биле тайылбырлаар уjurга таварыштым. Уруум аарып турар, ооң үш оолдары база менде. Чурттаар оран-саваны хөлөзилеп оранывысты дыңнааш, ол сагыш човап шаг болган. «Эки кылган ажыл, элп читпес эртин» дээр болгай, чоорту мээң чагымын черле үндүрүп, парладып алыр сен» дээн сестеринер сагыжымны өйүп чоруур, черле күүседирин кызыдып көрейин, Монгуш Борохович.

Караанар чырык, кадык-ла болуп көрүнөр. 90 харлап турарыңар бүгү тыва чонувуска улуг байырлал, өөрүшкү дээрзинге бүзүрөңер.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЫРААЖЫ ХЕМНИН ОҢ

Чуртталганың дөзү күш-ажыл деп чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсанның таамал хүндүлүг темазы. Тываның чонунуң дайын үезинде патриотчу күш-ажы М.Б.Кенин-Лопсан «Улуг-Хемнин шапка» («Чүгүрүк-Сарала») деп романында көргү Ажы-төлүн ажил-ишке чаңчыктырып өөр турар бөдүүн арат Саадактың овор-хем номчукчуларның сеткилинге таарышкан. тук» деп шүлүглели-биле ол күш-ажыл кижизидикчи ролун алдаржыткан.

Тыва чоннуң чечен чогаалының үндөзилек эң баштайгы тыва херээжен шүлүкчү, тоолгышчы Донгак Барыкаан Хуралбай уруунуң аагы барып, чечен мерген чугааларын дыңнап бичи төөгүгө арттырып каан эртемден. Чогаалчы өөредиглиг номнары – «Улусчу уjurлар», «Мужукту» школаларда өөредип турары эки. чаңчылдарны Хөндергей ортумак школазы бүгү башкылары, өөреникчилери 7 чыл ишт өөрөнгөн. Тыва езу-чаңчылдар кылдыр чарлапган бо чылда школа башкылары, өөреникчилери өөренип турган чаңчылдарны дыка эки билгеш.

Кенин-Лопсан — кайгамчык эрес-кежээ чогаалчы, аңгы ачазы Бора-Хөөнү, 13 уругну терең божан маадыр ие Монгуш Сендиңмаа Шининовнаны дөззэни аргажок. Чогаалчының сөзү үеде бижзэни «Буян-Бадыргы», «Кара дээ тыныжы» деп 2010 чылда бижип дооскан чоп ооң кайгамчык эрес-кежээзин, чонга буянын, назынын төөгүп турар.

Делегейиниң дириг эртинези, Тыва Республиканың, Россия Федерациязының алдарлыг ажылчызы, Тыва Республиканың Улустун чогаалчы эртемниң алдарлыг ажилдакчызы тыва хамнаашкын президенти дээш, бүгү-ле алдарлыг ат төлөптүг, хей-хей орден-медальдарның эдилек Монгуш Борохович Кенин-Лопсанның 90 харла биле бо одургуларны бараалгадып тур бис.

Ажы-төлдү, арат чонну эртем-биле чөлсөглээр.

Амыр-дыш чок чогаалдарны,

шүлүктөрүни бижип чор

Ажык-дузаң көрүп чор бис,

алдар-атка төлөптүг с

Тозан артты, тозан хемни

чедишкынниг ажып ал

ПИНА КУУ

Хөндергейниң хоочуннарының мурнуң

УК-ДӨЗҮВҮС ЧАҢГЫС

Тываның найысылалы Кызыл хоорайның мурнуу талазында тудуу 20-30 чыл бурунгаар ара кезинде ажилчыннар, машина-техника көстүп кээп, ында ажил эгелээнин чон эскерип каан. Тууйбу заводунун тудуун уламчылай берген болза, тудуг материалдары эдишпес бистиң республикага ажыгы чүүл-дүр деп бодааш, ында кайы организация ажилдап эгелээнин сонургап чедердим. Азербайджан Республиканын келген тудуг компаниязы тууйбу заводун тудуп эгелээн, оон кторазы Улуг-Хем кыдында, ттунуп эгелээн чаа аалчылар ажыгының чанында деп ажилдап тыва оолдар тайылбырлар. Оларның сүмелээни-биле лдүм кудумчунун эгезинде тутта чедер бергеш, экизи көргөн, компанияның юризи Юрий ден-биле ужуражы бергеш, тен сорулгамны чугаалаарымга, меңз дуздаладыр, компанияның ртулгазы-биле ужураштырарган.

Кызыгаарлаан харыс салган ниитилел «BENKONS», оон ртукчузу Шариф Гаджиевич жиев.

— Азербайджан Республиканын дан келген компаниязы бис. «BENKONS» инвестор компания. егейиниң 20 ажыг чурттарында л-чорудулгазын боттандырып. Ажылының кол углаанышы — тудуг. Россияга каяа лдап болурул деп логистика аш, Тываны шилип алдывыс. байджан биле тыва улустар ыс ук-дөстүг, дылывыс база ызимээр, түрк чоннар-дыр. Ол база бистиң шилилгевис- алдарлыг болганы чугаа- Силерниң республикада ар ажилдар хөй-дүр. Тыва сайзыраңгай, чедишкенин таарын күзээр-дир бис. Ын- ш республикага тудуг бааза- көжүдөр, тудуг ажилдарын эдир сорулгалыг бис. Тыва- аш чараш агаар-бойдустуг туризм кончуг сайзыраар луг, ол сорулга-биле амгы туристериниң негелделе- дүгжүр гостиницаларны, чи баазаларны тудар бис. улустуң культуразы база нзы, ол туристерни Тываже а тудар ужурулуг. Тудугну, мни хөгжүткеш, аңаа хөй терни ажилга хаара тудуп аргалыг апаар. Бистиң дарывыска, эгелээшкенине республиканың удуртул- Тываның Баштыңы Шолбан оол деткишкенин берип, ынчангаш «BENKONS» нияның ажылы республика- удап эгелээн деп чугаалап

Херек кырында Тывада ажилдап эгеледиңер. Кан- ажилдар кылдынганыл? р ажилдар кандыгыл?

2014 чылдың август айда ликада ажилдап эгеледи- дуг материалдары бүдүрер лгелер чокта, тудуг чорбазы даа билдингир. Ынчангаш тууйбу болгаш бетон кы- ры бүдүрер заводтарны ры-биле оларның таваан тур бис.

ыл хоорайның чоогунда ра кагдыгган тууйбу заво- ртыр тудар бис. Контораны

септел доозуп тур бис. 300 метр узун дурттуг чылыг четкизин кы- лып доостувус. Тууйбу заводунун шупту дериг-херексели амгы үениң технологияларының дериг-херек- сели. Ооң күчүзү хонукта 180 муң тууйбу бүдүрер. Заводтун техно- логтук дериг-херекселине немеш- тир машина-техника аймаан база садып эккеп алдывыс. Ол дээрге аар чүк сөөртүр 15 чүк машина- лары, экскаваторлар, тракторлар дээш, оон-даа өске техника аймаа.

Кандыг-даа тудугнуң таваан бетондан кылып болгай. Ынчан- гаш бетон заводтарының тудуун дүрген чорудуп тур бис. Ийи бетон заводтарының дериг-херекселдерин Кыдаттан чагааш, сөөртүп эк- кеп алдывыс. Оларны эптеп турар, ам бир ай хире болза ол заводтар ажилдап эгелей бээр. Бир завод улуг завод. Ооң күчүзү 1 шакта 180 кубометр бетон бүдүрер, а ийи завод бир черден өске черже көжүрүп ажилдадып болур бетон заводу. Ооң күчүзү шакта 80 кубометр бетон бүдүрер.

Тууйбу, бетон заводтарының элезин, сай, дой-довурак алыр участоктарын тургузар дээш, май айда Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызының эрттирери аукцион садыглажышкыннар- га киржиринге белеткенип тур бис. Сай биле элезинни Кызыл хоорайның аэропорт, Сукпак чоо- гундан, дой-довуракты Каа-Хем суур биле Бай-Хаак чоогундан ап болур апаар бис.

Республикага компанияның тудуг материалдары бүдүрер баазаны тургузары-биле чер- гелештир Кызыл хоорайның Чүлдүм кудумчузунун эгезинде черни аукцион садыглажышкын- га ойнап алдывыс, ында 9 каът гостиницаның таваан салып тур бис. Ол дээрге 4 сылдыс черге- лиг, 164 өрээлдерлиг (2 өрээл Президент чергениң өрээлдери), ресторанның, конференц-залдыг, садыгларлыг, офистерлиг гостини- ца боор. Аңаа 150 киж ажилдаар.

— Тывада ажилдап ту- рар чамдык компанияларда тус черниң чурттакчыларын ажилга эвээш хүлээп ап турар. Силерниң компанияңарда тус черниң чурттакчылары хөй ажилдап турар бе?

— Бистиң компанияда ажил- чыннарның хөй кезии тус черниң чурттакчылары, тудуг талазы-биле бедик мергежилдиг тускай эртем- ниң специалистерни база шилип ап турар бис. Амгы үеде 110 киж доктаамал ажилдап турар, 53 тудугу гостиница тудуунда, 30 киж бетон заводунун тудуунда, 16 специалистер офисте. Ажил- чыннар айда 20-30 муң рублди, бедик мергежилдиг специалис- тер оон-даа хөй акша-шалыңны ажилдап ап турар. Компанияның ажылы шуудаан, ажилчын туруш- тар тывылган тудум, ажилга оон- даа хөй ажилчыннарны болгаш специалистерни хүлээп алырывыс чугаажок.

— Тывага чүү хире үр «BEN- KONS» компания ажилдаар аргалыг деп бодаар силер?

— Тывага элээн үр ажилдап болурунун логистиказын кылды- выс. Тууйбу, бетон, асфальт за- водтары ажылгалга кире бээрге, ол заводтарга болгаш аңаа дузалал объектилерге 1000 хире кижини

доктаамал ажилдадып болур бис. Кызыл хоорайда чуртталга бажыңнарының тудуу эвээш-тир. Коммерциялыг үндезинге чурт- талга бажыңнары тудуп болур бис.

Найысылал Кызыл хоорайның адаа талазында, таможня ча- нында, кондитер фабриказының бажыңы бар-дыр. Ону чаарты тудуп, аңаа бичии уруглар ясли- сады, эге школа турар кылдыр эде кылып болур. Ясли-садтар биле эге школалар кады турарының арга-дуржулгазы делегейде бар. Садиктен үнгеш, эге школага өөренип кире бээр. Өөредилге- кижизидилгениң ыңдыг аргазын уруг-дарыгың чурттаар чериниң аайы-биле ажылгап турар. Оол- дар, уруглар бот-боттарын бичии- зинден таныжар болгаш, кады школага өөренири чиик.

Кызылда садыг-дыштанылга төптери чок-тур. Кижилер садыгла- вышаан, уруг-дарыы, өг-бүлөзи- биле дыштанып ап болур төптери найысылалга ажыдары оон чурт- такчыларыңа таарымчалыг боор.

Улуг-Хем кожуунга цемент за- водун тудар план бисте бар...

— 25-30 чыл бурунгаар тудар деп турган цемент заводунун төөгүзү-биле таныш силер ый- наан?

— Ийе, ол төөгүнү билир бис. Мында кол чүүл тус черниң чурт- такчылары-биле чаңгыс дылды тывары деп бодаар мен. Хайыра- кан тыва улуска ыдыктыг даг-дыр. Шак-ла мындыг яңылыг төөгү Азербайджанга база турган. Бир черниң чурттакчыларының чүдүп чорааны ыдыктыг черге нефть курлавыры тывылган. Ынчангаш ол нефтини сордуруп ап байыыр бе- азы ыдыктыг черге чүдүп, ол черниң чурттакчылары бай- шыырак эвес чурттап чоруур бе айтырыг тургустунуп келген. Үр- ле чугаалажып, сайгарып келген соонда, мындыг түннел үндүргөн — бурган бай-байлактыг черни кижилерге чүге бергенил? Ол черниң чурттакчылары бай-шыырак чурт- тазын дээш, бурган башкы берген болбайн канчаар. Ам ол черде нефтини сордуруп ап, тус черниң чурттакчылары бай-шыырак чурт- тап турар. Айда шалыңы 5-10 муң доллар, өг-бүлө бүрүзү хууда 2-3 машиналыг... Ындыг-даа болза, чоннуң ачы-буянын чери ыдык- тыг бооп артарының аргазын база тывар апаар.

Хайыраканга цемент заводун 25-30 чыл бурунгаар тудар деп турган, а оон төлөвилелин кылган- дан бээр 30-35 чыл эрткен деп бо- лур. Ол үениң дургузунда цемент бүдүрериниң технологиязы көңгүс өскерилген болгай. Ону база чонга тайылбырлаар апаар.

Бистиң компания инвестор компания. Боду акша-хөреңгини салып, тудугларны боду тудар. Херек апарганда, тудуглар туду- рынга дузаны кыдыындан база тып ап турар бис. Чоокку үеде 100 миллион доллар акша-төгерики силерниң республикаже кириер плангы бис. Ажил-иш шуудап, Тывага элээн үр апаар боор бис деп идеген турар бис.

— Ажил-ижиңер бүдүнгүр-ле болзун.

— Ук-дөзүвүс чаңгыс чоннар эптиг-демниг ажилдаалыңар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ чугаалашкан.

Хүннүң медээлери

БУРУН САМАГАЛДАЙГА ХҮРЭЭ

Апрель 4-те Тес-Хем ко- жуунун төвү Самагалдайга чаа хүрээ тудуунга ачы-дуза марафонунун эге чадазы Каң-оол Баазаң-оол аттыг Культура бажыңыга болуп эрткен.

Тыва Республиканың Кам- бы-ламазы Лопсан Чамзы база сарыг шажын ниитилелиниң 9 башкылары марафон эге- лээр мурнунда, тес-хемчилер- биле чолукшуп, улуг номнал- ды кылып чоруткан.

Дараазында Тес-Хем ко- жуун чагыргазының даргазы Ю.Д.Тыт-оол сөстү ап, мара- фонну ажыттыгган деп чар- лавышаан, тес-хемчилерни идепкейлиг киржиринче кый- ырган.

Тес-Хем кожуунда Камбы- лама эргелелиниң төлээзи кылдыр Амир Кировович Сономны томуйлаанының дугайында бижикти Тес- Хем кожуунун баштыңы, Төлээлекчилер хуралының даргазы Х.-М.Д.Санаа чонга номчуп таныштырган.

Солун концертти кожуунун культура ажылдакчылары, сумуларның төлээлери чыыл- ган чонга бараалгадып, хей- аьдын көдүргөн.

Ук марафонга кирген акша-

ның түңү — 152550 рубль, сертификаттар-биле — 434000 рубль, шээр мал — 19 баш, тудуг материалдары — 6 куб., брус ыяш — 120 шт, кывар-чаар материал — 200 литр болган. Тускай агар сан ажыттыгган.

Хүрээ тудуунун кол дет- кикчилери Роберт Дермеевич Доржу тудугнуң таваан болгаш ханазын тудуп үндүреринге, Аян Сергеевич Сырат ыяштан дээвириң кылырынга, Эртине Владимирович Чамзырайның төрөл аймаа кудук кастыра- рынга, Делгер-оол Эренчин- ович Эртинениң төрөл ай- маа чула дуганын кылырын- га үлүүн кириер. Кожуунунуң яңзы-бүрү организациялары тудугжуларны чөмгөрер база тудуг ажилдарыңа киржир болганнар.

Бо марафон уланчы- лыг. Тываның найысылалы Кызыл хоорайга май 14-те кожуунунуң девискээринден дашкаар чурттап чоруур тес- хемчилерден, аңаа ажил- дап, чурттап чораан чонувус- тан деткимче дилеп, солун программалыг концертин көргүзөр.

Чойгана ДАВАА, Самагалдай суму чагыр- газының кол специализи.

ШАЛЫҢНЫ — ХООЙЛУ ЕЗУГААР

Кызыл хоорайның ал- бан черлериниң аразында мэрияның тургусканы Күш- ажил хамаарылгаларын тодаргайлаар комиссия хы- налда ажилдарын чорудуп турар.

“Ажыттаан” шалыңны чок кылып, шалыңны хой- лу езугаар төлээрин чедип алыры комиссияның сорул- газы. Комиссияның соста- вында Кызыл хоорайның мэриниң экономика болгаш саң-хөө талазы-биле 1-ги оралакчызы, Кызыл хоорайда Күш-ажылчы хамаарылга- ларны тодаргайлаар тала- зы-биле албан черлериниң аразында комиссияның дар- газы Уран-оол Ондар, Кызыл хоорайның мэриязының Саң- хөө департаментиниң на- чальниги, Күш-ажылчы хама- арылгаларны тодаргайлаар та- лазы-биле албан черлериниң аразында комиссияның даргазының оралакчызы Ке- жик-оол Түлүш, Россияның Тыва Республика талазы-биле Федералдыг үндүрүлгелер албанының районнар ара- зында №1 инспекциязының начальнигиңиң оралакчызы- ның хүлээлгезин күүседип турар Ирина Вединева, “Кы- зыл хоорайның Чурттакчы чонун ажилга хаара тудар төвү” ТР-ниң күрүнениң казна албан чериниң директорунун оралакчызы Урана Кюрю, Со- циал камгалал фондузунун Тыва Республика талазы- биле регион салбырының эргелекчизиниң дузалакчы- зы Марина Макунина, ТР- ниң Пенсия фондузунун Кы- зыл хоорайда эргелелиниң

начальнигиңиң оралакчы- зы Светлана Оюн, Тыва Республикада Күрүнениң күш-ажыл инспекциязының удуртукчузунун оралакчызы Аяна Биче-кыс олар бар.

2015 чылдың март айның дургузунда комиссия 4 улуг хыналда кылган. Ниитизи- биле Кызыл хоорайда 4578 сайгарлыкчы бар. 114 киж- ни ажилга хаара туткан 50 сайгарлыкчыны хынаарга, 46 ажилдакчы-биле күш-ажыл керээзин чарбаан болган. Күш-ажыл керээзи чок ажил- дап турар ажилдакчыларга күрүнеден социал деткимче чедирбес, эмнеткени дээш, иштиг-сааттыг органы дээш болгаш уруг азырааны дээш шөлээ акшазы төлөвес, келир үеде пенсия акшазы хевирлет- тимес.

Кызыл хоорайның Саң-хөө департаментиниң санаа- ны-биле алырга, “ажыттаан” шалыңны ап турган 46 ажил- дакчылардан оларның хууда орулгаларындан бюджетче кирбейн барган үндүрүлгелерниң бир айда хемчээли 53 муң рубль, а чылда 642 муң рубль болган. Комиссияның ажылының түннелинде ажил берикчилери 4 ажилдакчы- биле күш-ажыл керээзин чарган, оларның хууда орулгаларын- дан үндүрүлгелерни болгаш кам- галал фондуларынче акшаны шилчиткен.

Рейд үезинде комиссия- ның кежигүннери ажилдак- чылар-биле болгаш ажил берикчилери-биле тайылбыр ажилдарын чоруткан.

Инга КЫШТЫМОВА.

Тиилелгениң 70 чылынга

КАЯА-ДАА ГВАРДЕЙЖИ

1977 чылдың күскээр чүве. Улуг-Хем районга чаа солун тургузар талазы-биле ажыл эгелзэн. Харын-даа Кызылдан «Шын» солунун ажылдакчызы Кара-Күске Чооду Шагаан-Арыгга чедип кээп, редакцияның коллективин четчелеп кирипкен.

— Хамык чүве саң-хөөден эгелээр болгай. Редакцияның бухгалтеринге фронтучу Достай-оолду партия райкомун сүмеледи — деп, Кара-Күске Күнзекевич чугаалады.

— Көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөңзү чок кижиле болгай. Амыраан-дыр бис — деп, Аракчаа Донгак дораан-на чөпсүнүп үндү.

Шынап-ла, даартазында Кара-Күске Чооду баштаан кезек кижини райүүском даргазы Кара-оол Маспик-оол кабинетинге хүлээп алды.

— Чаа солунун редакторунга Кара-Күске Чоодуну, оон оралакчызынга хоочун журналист Аракчаа Донгакты, харысгалгалыг секретарынга Кежик-оол Чөрөвени, бухгалтеринге хоочун саң-хөө ажылдакчызы, эки турачы эскадронун дайынчызы Александр Достай-оолду томуйлаар-дыр — деп, шийтпирни дарга дыңнатты.

Чаа тургустунган солунун ажылдакчыларын шилип тывар ажылдар шак оон эгелзэн. Солунун баштайгы үндүрүлгези 1978 чылдың январь 1-де үнер. Оон материалдарын чыыр, чыскаар ажылдар барык чартык ай бурунгаар хайныкты.

Александр Опаевич чаа солунун саң-хөө документтерин кыска хуусаада кыла шаап алган чүве.

— Солунувустун тиражы чеже-даа болур болза, чарыгдалын дуглап шыдаас-тыр. Ынчалза-даа Москвадан немелде акшаны бериптер дээни эки-дир — деп, чугаалаан кижиле.

— Солунга материалдар бижээн дээш авторларга гонорар акша база төлээр. Оон хемчээли чүү хире болур ирги? — деп, ора-лакчы редактор Аракчаа Донгак айтырды.

— Сөс бүрүзүн санаар апаар. Маааа бергедээшкннер тургустас ужурулг бис — деп, бухгалтер шийтпирлиг чугаалады.

Арга-дуржулгазы улуг болгаш, бухгалтеривис саң-хөөден аңгыда, ажыл-агый айтырыгыларын база шийтпирлеп турган. Ол дээрке солунну парлаар саазын, типографияда линотип машиналарга артык кезектер, редакцияның машина-балгады дээш, өске-даа чугула айтырыгылар-дыр.

Чаа Шагаан-Арыг хоорайдан 7 километр черде Көк-Чыраа суурга Александр Опаевич чурттап турган. Алыс боду сииреш, назы-ханы дөгү-даа берген болза, адак-бышкаа чийк, аажы-чаңы сергек болгаш, ол хире черге кылашпа-даа кээр. Чамдык хүннерде ажыл шагының ырак мурнунда-ла редакцияда чедип келген, кабинетинде ажылдаан оор кижиле болгай.

«Улуг-Хем» солунун редакциязының бажычы чаа туттунган болгаш, Чаа Шагаан-Арыг хоорайның төмүткен чылыдылга системазынга ынчан коштунмаан турган чүве. Ынчангаш редакцияның бажычының одалга черинин суг болгаш хөмүр-даш-биле хандырылганын бухгалтеривис черле үзүктелдирбес.

— Хөмүр-даш сөөртүр машинадан беринер — деп, Шагаан-Арыгның автотранспорт бүдүрүлгезинге чедип бээр: — Фронтучу, гвардейжи келди — дээш, бүдүрүлгениң орус омак удуртукчулары дораан-на оон чагыын күсөдип, машина-балгатты үндүрүп бээр.

Чадаананың хөмүр-даш уургайындан хөмүр-дашты сөөртүп ап

турган. Александр Опаевич машинага олурупкаш, боду ынаар баар.

— Кижиле боду барбас болза, талаар. Шынары багай хөмүр-даш сөөртүп эккээрлер болгай — деп чугаалаар. Ажылынга ол хире харысгалгалыг, шалыпкын.

Районун көдээ суурларында «Улуг-Хем» солунче материалдар бижири авторлар хөй турган. Бухгалтерин оларның-биле харылзаазы дыка сырый, оларның шуптузунун ат-сывын билер, хөй кезии-биле таныш-көрүш, бижикилерин гонорары акшаны аңгылап алган оор. Чижээлээр:

— Бо Очур Түлүш үргүмү солунче чагаалар чорудар. Оон берген медээлерин доктаамал парлаан боор. Гонорарын ап келбес. Ай ажа берди, отчет дужаар үе келди. Хемчээп ап көр — деп, меңээ бухгалтер бо-ла чугаалаар.

Өске кижилер дээш Александр Опаевич ол хире сагыш чогаар, ынчангаш «Улуг-Хем» солунун ажылдакчылары ону дыка хүндүлээр.

Солунун ажылдакчылары Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожуннарның көдээ суурларына чедип, номчукчулар болгаш бижикилер-биле ужуражышкыннар эрттирери барык-ла чаңылмаан чүве-ле болгай. Чогаадыкчы ажылдакчылар-биле кады ужуражышкыннарга чорааш, бодунун ажылын чыылганнарга чугаалап, солунун саң-хөө байдалы-биле таныштыра кааптар, онза-ла бухгалтер чүве.

Бир мындыг таварылганы сакты-дыр мен. Кара-Тал, Чаа-Хөл суурларда бижикилер-биле ужуражып чораан бис. Кара-Талга ужуражышкын болуп турда, Александр Опаевич «Улуг-Хем» солун-биле харылзаазы дээш чыылганнарга өөрүп четтиргенин илереткеш:

— Силерниң чаңгыс чер-чурттуунар Чигденниң материал-

дарын бистиң солунувустан номчуп турар болгай силер. Ол материалдар дээш гонорар бо-дур — дээш, Чигденге акшаны бухгалтеривис барбазындан уштуп бергеш: — Кара-Талдун чурттакчылары, «Улуг-Хем» солунче чагааларны бижири, боттарынарның ажыл-херээр дугайында чон билип алыр болгай — деп кыйгырган.

«Улуг-Хем» солунун редакциязынга болгаш типографиязынга колдуунда аныктар ажылдап турган. Эң улуг назылыыыс — Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, тыва эки турачы Александр Опаевич Достай-оол. Оон дайынче аъттанган төөгүзү мындыг. Немец-фашист желекчилер Совет Эвилелинге халдаан дугайында медээ Көк-Чыраага ол-ла хүн дыңналы берген. Каш хонганда кожуун, суму даргалары шеригче чоруур оолдарны бүрүткөп чоруп турган. Достай-оол оларны ызырты сүрүп четкеш, бодунун аты-сывын даңзыга кириген кижиле-дир. Шериг албан-хүлээлгезин баштай Кызылга, 1942 чылдан эгелеп Шагаан-Арыгга эрттирип турган, 1943 чылда Ада-чурттуң Улуг дайынында аъттанып, Украинаның девискээрин немец-фашистерден хосташкан.

Эки турачы дайынчы Александр Опаевич Достай-оолдун тургузушканы «Улуг-Хем» солун бо хүннерге чедир чырыкче үнүп, чонга бараан бооп турар. Дайынчының бодунун адын найысылал Кызыл хоорайда «Дайынчы алдарның аллеясында» «алдын» үжүктөр-биле бижип, мөңгөжиткен.

Эрес-дидим тыва эки турачы дайынчы, төлөптүг кижиле, дайынчаага-даа, тайбың ажыл-ишке-даа гвардейжи-биле кады ажылдап чораанымны Тиилелгениң 70 чылында сактып бодаары меңээ чоргааранчыг-дыр.

Кежик-оол ЧӨРӨВЕ, хоочун журналист, ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы.

СӨӨЛГҮ СӨГҮРҮ

Дириг хөгжүмнүн болгаш шажынның «Үстүү-Хүрээ» фестивалга чорааш, Чадаанада Кызылче кел чоруй, эки турачы Вера Байлактын Бора-Хөл аалында база кирдивис. Угб-выс-биле сөөлгү ужурашканыны ынчан билген эвес мен. С ужуражылгандан чуруктар бо гаш сактышкын арткан. Эре дидим дайынчы, мога-шыг билбес малчын болгаш маады иеге сөөлгү сөгүрүм бо.

Чүрээвиске

артар

Эң-не сөөлгү эки турачы Эневис ам «аъттаныпты» Эргим чону, төрзөн чери Ээнзиргей артып калды.

Кажыдалдың шактарында Карак чажы кеппестеди. Хараадалдың халак-хилээ Хамык чонну харлыктырды.

Автоматтар дааштаашкыны Артыы дагда чаңгыланды. Дары чыды хаайга калгаш Дайын шөлүн сагындырды.

Тулчуушкунга, эрлер ышка Тура тутчуп чораан Байлак Дадай чогуң, ажылгырын Тайбың ишке бадыткады.

Малчын ишке алдаржып, Маадыр ие база болду Уруглары, уйнуктары Улам өзүп, изин басты.

Дайынга-даа, ажылга-даа Даады тиилеп чораан эне-Чүлдүм уруу Вера Байлак Чүрээвиске артып калыр

Чооду КАРА-КҮСКЕ
2013 чылдың июль 13

УГБАМ БОЛГАШ АКЫМ ДУГАЙЫНДА

Тыва эки турачыларның бирээзи, Тываның эки турачы аът-тыг эскадронунун комиссары, командиринин политика талазы-биле оралакчызы, улуг лейтенант эрге-дужаалдыг турган акым Байыскалан Данзынович Монгушка база тыва эки турачы кыстарның бирээзи Амаа Бодурукуевна Монгуш угбамга чоргаарланып, оларның дугайында бижикиседим.

Мээң ачам Монгуш Чадамба Шалынчы огу 1880 чылдар үезинде Сүт-Хөлдүн Чалбак-Хараганга төрүттүнгеш, аңаа чурттап чораан. Үш алышкының бичиизи бооп төрүттүнген. Улуг акылары Монгуш Тас Шалынчы, Монгуш Данзын Шалынчы. Ийи дугаар акызы Монгуш Данзынның улуг огу Монгуш Байыскалан Данзынович. Дайын шөлүңе коргуш чок тулчуп тургаш, ол аар балыгланган. Дайын соонда, Байыскалан Данзынович Тываның колхоз, совхозтарына партия, профэвилелдерге үлегерлиг, кончук эки ажылдап чораан. Партияның дээди школазын дооскан. «Чыраа-Бажы» совхоз 1961 чылда тургустунганда, профэвилел комитетинин даргазынга ажылдап чораан. Чон-биле чугаалажып, ажылдап-даа билер, ак

сеткилдиг, шыңгыы негелделиг акывыс чүве.

Авам Монгуш Саглай Балчынмай уруу Сүт-Хөлдүн Улуг-Алаакка төрүттүнген. Кады төрзөн ийи оол дүмаларлыг турган. Монгуш Бодуруку Балчынмай, Монгуш Бүрбү Балчынмай. Авамның дүмазы Бодурукуунун уруглары хөй кижиле. Улуг уруу Амаа Бодурукуевна дайынчыларга дуза чедирип, санитаркалап, эрес-дидим демисежил чораан.

Акым Монгуш Байыскалан ады-биле Сүт-Хөл кожунунун Суг-Аксы суурда бистиң чурттап турган кудумчувусту адаан. Ынчангаш аңаа база чоргаарланып, өөрүп чоруур мен.

Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс амы-тынын хараманмай, бистерге тайбың чуртталганы чаалап берген болгай. Ынчангаш өгбелеривисти, тыва эки турачыларны сактып, чырыткылыг адын мөңгөжидип, оларга мөгейип чоруур ужурулг бис.

Чырык чер кырынга кажан кезээде чүггө тайбың, эп-на-йырал, аас-кежик турар болзун!

Михаил МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ТУРАСКААЛДАРДА «АЛДЫН» АТТАР

Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиилелгениң 70 чылынга тураскааткан «Тураскаалда ат» деп мөөрей республиканың школарына 2014 чылдың сентябрьда чарлаттыган. Мөөрейниң кол сорулгасы — Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаалдарның төөгүзүн шинчилээр. Республиканың уругларга немелде өөредилге төвү бо мөөрейни организастан эрттирип турар. Мөөрей 3 чадалыг. Бир дугаарында, школага эртер, оон кожуунга, сөөлгү чадазы март айда республика чергелиг эрткен.

Республиканың шупту кожууннарында 80 ажыг ажыл 63 школалардан дужааттыган. Танды болгаш Каа-Хем кожуннарының өөреникчилери бо мөөрейге идеп-кейлиг киришкен.

Мөөрейниң түннелинде ортумак класстар ортузунга бирги черни Кочетов школазының өөреникчизи Тайгина Монгуш чаалап алган. Тайгина башкызы Орланмай Александровна Уч-

нак-биле Кочетов сумузунда Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржип чораан эки турачыларга «Чассыгбай акышкыларга» деп тураскаалдың дугайында шинчилел ажылын онза, солун кылганнар. Алдан-Маадыр школазының өөреникчизи Аюу Ховалыг башкызы Раиса Шолбан-ооловна Ховалыг-биле Суг-Аксы сумузунун тураскаалын шинчилеп бижиш, ийиги черге төлөптүг болган. Үшкү черни Өвүрдэн Аюу Куулар алган. Ол башкызы Долаана Балдыновна Куулар-биле төрзөн сууру Саглыда эки турачыларга тураскаалды шинчилеп бижиш.

Улуг класстар аразында бирги черни Тес-Хемниң Чыргаланды школазының музейинин активи удуртукчу башкызы Урана Делгер-ооловна Эртине-биле Самагалдай сумузунун тураскаалының дугайында болгаш Шумов акышкыларның маадырлыг чоруунун дугайында онза, солун кылдыр бижиш, чаалап алган.

Ийиги черге Хадын сумузунда эки турачыларга тураскаалды шинчилеп бижиш Анастасия Шарапованың ажылы төлөптүг болган. Үшкү черни Кызыл хоорайның №15 лицейинин өөреникчизи Иван Семин чаалап алган. «Эң эки шинчилекчи» база «Онзагай ажыл»

деп номинацияларга шыт-раан ажылдарның авторлары база удуртукчу башкыларын ТР-ниң Өөредилге болгаш эртер-яамызының хүндүлел бижикилер-биле Тиилелгениң байырлалына шаңнаар.

Тываның девискээринде Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаалдарны шинчилевзэн база солун-сеткүүлдер чырыттынмай турганын өөреникчилерин бо шинчилел ажылдары дыка үнелиг болгаш солун болган. Өөреникчилерин болгаш башкыларының шинчилеп бижиш ажылдарын «Эрес-дидим дайынчыларывыстың тураскаалдары» деп номга Тиилелгениң 70 чылдан байырлалына бүдүүзүндө парлаар.

Арана МОНГУШ,
Республиканың немелде өөредилге черинин методик.

ЧЫЛДАГААНДАН — УРЖУК

Араганың үстүңгө чам үнер

Араганың кижиге хоразының угайында чүс-даа, муң-даа каа-чугаалаарга, кым ону тоорул, эт шоюгуп калган болгай бис. Ну ижерге, хан-биле холужуп таш, нерв системазынга, баар-барып чыгыр. Баш мээзинде жиниң сагыш-сеткилин, бо-н алдынарын, шимчээшкенин ырылаар кезектеринге баар. Ирий берген кижиниң баштай таа-домаа көвүдээр, хөглүү дерээр, оон-даа улаштыр бер болза, ол каржы, кылык-нычал апарып, эрткен-бар-хомудалдарын сактып ке-р, улусче чөңгээлеп эгелээр. Индыг байдалда аажы-чаңы туланнааш, анаада безин уш-ш чок баргылаар, хомудаачал, ыктыг кижилер айыылдыг: ар шош-содаа үндүреринден аавас, оон кедерезе, холун-идидиг эт-херексел туттунуп ре, улуг кемдээшкени, оон күнчүг — өлүрүүшкүн кылып тур. Амыдыралда шупту-мындыг чергелиг кем-херек тедишкенин эзирек бай-да кылдынып турарын билир-гай бис.

Тываның Улустуң чогаалчы-алдар-сураглыг, хүндүлүг-лиг-оол Чашкынмаевич Куу-март 28-те «Шын» солунда аажылдың хоочуну Кара-оол санның «Чылдаганың үнү» деп материалынга аарыштыр бодунуң бодалын наар чугаалады:

— Бо автор кончуг-даа шын ип турар кижидир. Тывада

сөөлгү үеде, шынап-ла, ара-галаар чылдаганын дендии көвүдээр. А ону эрттиреринге бараан болуп турар столовая, кафе, ресторанның эңдерилген. Чайын чеди-сес ай үезинде ко-жууннар улугу кудаларны ыяап-ла Кызылга эрттирер апарган, ону ажыглап алгаш, саарлык-чылар «ордулар» тудуп туруп берген. Саарлыкчыларны база баштаар чери бар чүве ыйнаан, мону чоп хай дивезил? Бо та-лазы-биле черле чурумчудулга херек апарган. Оон башка хей-ниити палатазы, өске-даа хей-ниити организацияларның ара-галаашкына удур чорудуп турар ажилдары бо байдалда хоозун, үне чок болур-дур-ла. Хей ара-галаашкыныг кудалар соонда айыыл-халаптар болу бээри ии мында-ла. Эрткен күзүн кудалар чораан улустуң «УАЗ» машиназы Хемчик хемче кири аңдарылгаш, аңаа уруг-дары-биле кады амы-тынындан чарылдылар.

Мен улуг кижиде болурумга, ындыг ыйнаан, ынаар-мынаар бо-ла чаладыр мен. Аңаа эске-рип олурарымга, мээң үем улуг назылыг кижилер арага шоо-луг ишпес, чаңгыс-чүнгүс ду-раанны амзаңгырлап олурар, а колдуу аныктар араганы кончуг чооглаар боор-дур. Черле дем-дегеп байырлавас-ла чүве чок: янзы-бүрү юбилейлер, куда-ху-вуйлар, хылбыктаашкын, чаш уруг төрүттүнгени, ону артында-ла «дежек-дой» деп адап алган, кым ынчаар чогаадып кааныл?

Дежек дээрге, кижиниң удур-чыдар орун-дежээ эвес чүве бе? Таныштырылганы, санал кылырын «арага кудар» дээр, ону база бир-ле кафеге эртти-рер, куда чыгы, ийи катап куда эрттиргени ол апаар. Клубка суг «арага кудуп» турар, чагырга чери мону чүге чөпшээрер турарыл? Бурунгу езуда уруг са-налы айтырарда, ада-иези, каш улуг төрели уругнуң өөңгө бар-гаш, уругларының кудазын ка-жан эрттирерин дугуржуп алыр. Чоок төрелдеринге аъш-чемниг хал-сава чорудуптар, ол-ла боор чүве. Хей кижиде чыгып тур-бас.

Кызыл деп-даа турбайн, кы-дат уктуг Манзырыкчы эрткен чылын Чыраа-Бажының дужун-да Мажалык деп черге куда эрт-тирген. Шаанда аңаа кыдаттар картошка тарып турган. Манзы-рыкчы ол өгбелериниң угун сал-гаан, кончуг-даа ажилгыр кижиде, 50 харлыг оглу-биле Улуг-Хову аксында кыштаг кылып алгаш, соңгаартан уксаалыг инектер садып алгаш, азырап өстүрүп ту-рар. Аңаа 6 чагыны тургузупкаш, кырын целлофан-биле шып-каш, узун стол, сандай кылып-кан. Арыг агаарга, аяныг черге дыка-ла онза куда болган. Кы-зылга куда эрттирерге, ол рес-торан, кафениң хөлезини, орук-ка үндүрер акша, арага-хымыс, аъш-чем дээш, чарыгдал-ла хей. Чалаткан улуг назылыглар каш пенсиязындан акша салыр, ынча көвей акшаны өгленген

аныктарга берген болза. Ол ку-далар ам колдуунда концерт хе-вирлиг апарган.

Ынчангаш черле бо талазы-биле хей-ниитиниң дүвүрээзинин оттуруп, Кара-оол Лопсанның киржилгези-биле «төгерик стол-дан-даа» эрттирер көрзе деп бодаар-дыр мен.

Улуг чогаалчыыс Чер-лиг-оол Чашкынмаевичиниң арагалаашкыныг чылдагаан-нарынга хамаарыштыр чугаа-лаан бо угааныг сөстөринге, бодалыг канчап каттышпас боор. Сөөлгү үеде куда-хувуй, янзы-бүрү шайлаашкыннарга эмин эрттир туралыг, аңаа идеп-кейлиг, хөөрем аажы-чаңыыс көскүзү-биле илереп, аалчы-ларын арага-хымыс ижеринче ыдалаар үндезинни тургузуп турар. Уруг айтырарда база хей киржикчилиг куда чыгы хөглээшкенин кафеге ыяап эрттирери албан бе? Ол база, шынап-ла, дыка улуг чарыгдал. Удур-дедир белек-селек солчуп келирин чүү дээр, бир уругнуң ада-иези бистиң төрелдеривис 60 ажыг кижиде, бир-ле узун даңзы тутсуп берген, хөөкүй Л. чааскаан ажилдап турар кижиде, ам канчаар боор, ынча кижиге белек садар чээли алыр ужу-га таварышкан. Оон огулунуң кудазын эрттирерде бир өске банкыдан база чээли алган. Бо-ла-дыр бис, чонувус шак мын-чалдыр, арагалаашкыныг дой-лаашкыннар эрттирер дээш, өре-ширеге дүжүп чоруур.

Черлик-оол Чашкынма-евич «Шын» солунуң ол-ла арнында прокуратураның дыңнадыларын ажык-чарлыг парлап турарын кончуг шын-дыр, чон ону билзин деп чу-гаалады. Ындыг кем-херектер база-ла араганың хайындан кылдынып турар. Ынчангаш арагалаашкыныг шегледир дээш, ону тургузуп болур чыл-дагааннарны эвээжедир дээш бүгү чон калбаа-биле канчап туржур улус боор бис. Эрги езу-чаңчылда бистиң өгбелеривис төрүттүнген хүнүн арага-би-ле демдегеп чорбаан. Ийе, төрүттүңүп келири улуг аас-кежик болбайн канчаар, ол чугаа-даа чок, ынчалза-даа төрүттүнген хүннер эрттирер дээш аныктарыыс арага-лап эгелээрге, ол кончуг багай салдарлыг. Ынчап чоруй, шала кошкартары арагаже сундулай бээр, эң бак уржуу ол.

Өске талазында, ажи-төлүнүң аас-кежиктиг чурттал-газын оштаан куданы, уруунуң 3 харын, эргим, чоок улугунуң юбилейин канчап эрттирбизил? Чугаа ону эрттирбизин деп хо-руушкун дугайында эвес, а чүү-даа чүвени өйлүг-хемчээлдиг, айлыг-баштыг, аяныг чараш кылырында. Ынчангаш шупту чүвениң ужу-чөвүн угаап, бо-дамчалыг болуп, чараш байыр-лалдар калбак арагалаашкын-че шилчий бербезин оваарып чоруурувус тоң чугула-дыр.

Надежда ЭРГЕП.

КЫШКЫ СПОРТ: ооң түңнелдери

Спорттуң кышкы хе-вирлерин кожуунга сай-ырадыр сорулга-биле кожуун чагыргазының чо-рудуп турар хемчеглерин турттакчы чон, ылангыя аныктарның деткип тура-ры өөрүнчүг. Стадионнуң девискээринде кудукту кас-тыргаш, электри шугумун өйгөш, чырыдар электри лампаларын тургускан.

Сөөлгү ийи он чылдар-кожуунга конькилээр, хок-ойнаар спорт кагдыган-ан деп болур. Кожуунуң ейжилери республикага араак ойнакчыларның са-га кирип, барыын кожуун-дан бээр маргылдааларга ки-п турганын сактыр-дыр. Бо ажилды ынчан ко-нча спорт комитетиниң та-зы турган, ам бистиң а-ыста чок, Николай Гера-ович бедик деңгелге орга-нист турганын кожуунда-ттуң хоочуннары сактып-алажыр. Коньки спорту-н үеде кожуунда «дирлип»-ен. Күш-культура, спорт-аш аныктар талазы-би-башкарыкчы специалист-Чооду, уругларның спорт-лазынын директору Чаян-н, школаның тренер баш-лары база хоочун хоккей-ер Игорь Ламажап, Юрий-гуш оларның удуртулгасы-е стадионну дошталдыр-маргылдааларны эртти-эгелээнинге аныктарның-вес аргазы чок. Киржик-ер эвээш-даа болган бол-аштайгы маргылдааларны-раль айда эрттирген. Хок-дээрге дидимнерниң оюну,

херек болза, күш дөгээр. Ын-дыг болганда, хоккейжи кижиде бодунуң күш-дамыр сайзыра-лынче онза кичээнгейни салыр ужурлуг.

Март 21-де Эрзин кожуунуң төвүнде «Салгал» стадионун долгандыр янзы-бүрү өңнерлиг түкчугаштар маргылдаа кир-

маргылдааларга (хаак, хоккей) суму бүрүзүндө база Тес-Хемден келген ойнакчыларның ниити саны 141 кижиде болган. Оларның иштинде хаакка маңнаар 10 хардан өрү на-зылыг школачылар, аныктар болгаш хоочуннар 78 кижиде 1 километрден 5 км хемчээлге

нар командазы чаңгыс-даа аштырышкын чокка ойнааш, чемпион болуп, хүндүлел би-жик болгаш 3 муң акша-би-ле шаңнаткан. Ийиги черни — Эрзин ортумаа школазының командазы, үшкү черни — Кы-зыл-Сылдыс школазының ко-мандазы алган. Арга-дуржул-

чилеринге хүндүлел бижитер болгаш акша шаңналдарын ты-выскан.

Хаакка-даа, конькиге-даа суму бүрүзүндө ойнакчы-лар идепкейлиг киришкен. Эң хей ойнакчылар Бай-Даг су-музундан келген. Ынчангаш спорттуң кышкы хевирлеринге

Кубок алган Бай-Даг сумузуңуң командазы-биле маргылдааларның киржикчилери.

жикчилеринге, көрүкчүлерге болгаш «аарыкчыларга» байыр чедиргензиг, хат-салгын аайы-биле хөлбеңейнип тура-рын көөрге, чараш-ла. Ол хүн стадионга болган маргылдаа-лар спорттуң кышкы хевирле-рин хаарынга тураскааткан. Бо

чарышкан, а хоккей ойнаар 7 командада 63 спортчулар мя-чилиг хоккейге күжүн шенеш-кен.

Мячилиг хоккейге Качык-тая өске сумулар шуптузу ки-ришкен. Түңнелинде бириг-черни Эрзин суурнуң хоочун-

галыг хоочуннарның чараш ойнааны аныктарга өөредиг болганы чугаажок. Ойнакчы-лардан аңгыда, конькилиг маңажып турар школачылар болгаш анык оолдар, кыстар хей болган. Дистанция аайы-биле маргылдааның тиелек-

шилчип чоруур кубокту Бай-Даг сумузуңуң командазынга тывыскан. Ийиги, үшкү чер-лерге Сарыг-Булуң, Нарын сумуларының командалары төлөптиг болган.

Халарбаа КАРА-ООЛ.
Эрзин кожуун.

Өг-бүлө — күрүнениң чөлөнгиши

Акывыс дугайында сөс

2015 чылдың февраль 15-те — эргим акывыс Седип Баирович Аракчааның чүрээ сокпастааны кады төрзүннеринге, уругларынга, 52 чыл дургузунда кады чурттаан эжинге эң аар хүн болган.

С. Б. Аракчаа Самагалдайның 7 чыл, Кызылдың № 2 школарын эки дооскаш, 3 класстан кады өөренип келген эжи Яков Васильевич Сарбаа-биле Москвада Күрүнениң Ломоносов аттыг университединиң геология факультетин дооскаш, мөңгүн суу талазы-биле специалистиң дипломун холга алган. С. Б. Аракчаа, Я. В. Сарбаа бир дугаар дээди эртемниг тыва геологтар болган. Акывыс 1960 чылда Мөңгүн-Тайганың Каргыга мөңгүн суун шинчилеп ажилдаан. СССР-ниң Геология-шинчилел болгаш чер иштинин байлактарын камгалаар талазы-биле яаманың Тывада геология-шинчилел эргелелинде даг экспедициязынга 1976 чылга чедир ажилдаан. Ол бодунун мергежилнге дыка ынак. Апрельдин баштайгы хүннеринде Геологтар хүнүн ыяап-ла демдеглээр кижилер. Апрель 4-те, 49 хонуунда, сактыышкын хүнүн эрттирген бис.

Чаңгысклассчы күдээзи Ким Данилович Данзын-оол-биле Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун инструкторунга кады ажилдаан. А 1985 чылда республиканың Күш-ажыл

комитетиниң даргазынга, оон яамы кылдыр эде организастан соонда, ооң сайыдынга томуйлаткан. Ооң ажилдап турган үезинде Тываны Ыраккы соңгу чүк районнарынга деңнээн. Тывада чурттап чоруур кижилер эрте пенсияга үнүп, акша-шалыңыстың хуузу улгатканынга база ооң кириген үлүг-хуузу улуг.

Акывыс 2004 чылга чедир күрүнениң бараан болуп чорааш «Россияның Күш-ажыл яамызының алдарлыг ажилдакчызы», «ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы» деп аттар база медальдарның эдилекчизи болган. С. Б. Аракчаа ажылынга негелделиг, организакчы аргаларлыг, четпестерге хайыра чок, дорт сөстүг, чашпаа чорукка хөңү чок.

Ол 10 кады төрзүн дунмаларлыг турган. Мен акымдан 8 хар бичии болгаш билип келиримге, ол Кызылдың № 2 школазында өөренип турар, чайгы дыштанылгада чанып кээрин сактыр мен. Ол келгенде, өөрү-биле үргүлчү бир-ле ажил бүдүргөн, кылган турар. Эштери — амгы үеде Санкт-Петербуркта чурттап чоруур баштайгы тыва поляржы Владимир Чооду, журналист Кара-Күске Чооду, милицияның майору Сайын-оол Юшаа, геолог эжи Яков Сарбаа, башкы Намчыл-оол Ооржак, «Урянхайцы» деп номунун автору Михаил Мөңгө дээш, өске-даа өөрү-биле Тес-Хемниң

Дус-Хөлгө дус шүүрөп ажилдааш, аш-чем, идик-хеп эккеп турганын сактыр мен. Акым ном номчаанда, шуут салдынмастай бээр кижилер. Ынчангаш школага-ла «ученый» деп шолга алган дээр чүве.

Акывыс Москвага өөренип турда, бичии дунмаларым чаш

С. Б. Аракчаа, дунмалары Светлана, Зоя, күдээзи, чаңгыс классчызы К. Д. Данзын-оол. 2014 чылдың май 3.

турганнар. Кажан школачылар апарывыска ававыс: «Көпөөл, Седип акыларыңар ышкаш, өөредилгеге чүткүлдүг болуңар. Олар ай чырынга безин номчутунар чорааннар» деп чагырын утпас мен. Ынчангаш боор, эртем-билигке орук иззээн акылары-высты дөзөп, дунмалары-выстың хөй кезии ам Тывада ат-алдарлыг, хүндүткелдиг, дээди эртемниг кижилер болган. Долума Дмитри-

евна Москваның, Зоя Баировна Иркутскиниң университеттерин дооскаш, эртемденер болган. Николай Баирович — Тес-Хемниң аңныр чериниң удуртукчузунга ажилдаан, сурагылы аңчы. Сергей Дмитриевич — алдарлыг хирург, Сергей Баирович — милицияның подполковниги, Виктор Дмитриевич, Татьяна Дмитриевна — саң-хөө талазы-биле Тыва-выска

культуразы бедик интеллигент чораан. Ол бүгү, дунмаларың база сиңниккен. Акывыс хос үезин шын эрттиреринге ынак. Ол бут бөмбүүнүн мастери, шдыраага чемпион, ырларын танго, вальс танцылаарын шылгараңгай. Эдержир эжи О. Сиин-оол: «Седипти эште «Сылдыс» дээр бис» деп, чутлаар кижилер.

Ийи кызы Анжела Аракчаа, Азлита Кажин-оол ачазы ышкы школага чүггө «4», «5» дөмдө терлиг өөрөнгөш, кайызы-да дээди эртемниг, төлөптүг кадрлар болган. Чөңгөвис Екатерина Николаевна садыг-кооперацияга бараан болган, күш-ажыл стажының хөй кезии «Саа» универмагынга эрткен. Акывыс уругларының авазы аар ары таваржы бээрге, ынак кадай. 14 чыл ажаап, карактап келген езулуг өг-бүлениң төлөптүг эр ээзи, эки ада, кырган-ак дунмаларының үлөгерлиг ахыс чуржааттарының хүндүлүг чектези. Акывыстың амыдыралы, эки чаагай чүүлдер хөй, ону каа ажилдап келген коллегалар билер, мөзүлүг удуртукчу дунмалар.

Мындыг эки кижилер бистен чалып чорутканы чүггө чоок кижилеринге звес. С. Б. Аракчаа билер эш-өөрүнүн, чонунун ректеринде ооң кижизиг будун кезээ мөңгөде артар.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы.

Кууларларның кенээттери

Чыргакы унунга, Чыраа-Бажы суурга Куулар Кочаа (Астыкпан) биле Саая Самбылак деп хоочуннар чурттап чораан. Олар хөй ажы-төлдүг, кончуг мөге-шыырак оолдарлыг — Чымба, Пюрюна, Доржу, Тава-Самбу, Иди, хеймер оглу Шыгдыр-оол база 3 кыстыг — Чамбал, Санчат, Серинмаа. Оолдары Чымба, Иди, Доржу, хеймер оглу Шыгдыр-оол Чыраа-Бажы азы «Коммунизмче орук» колхозтун тудуг-суурун сайзырадып тударынга улуг үлүүн киригеннер. Ийи оглу Пюрюна биле Тава-Самбу эртем-билигге, өөредилгеге сундулуг болгаш Тыва Арат Республика турда-ла, Кызылче өөренип чоруп, чон аразынче киргеннер. 3 кызы колхоз-совхозка ажилдап, ажы-төлдүг, аас-кежиктиг амыдырал-чуртталганы чурттап эрткеннер.

Пюрюна Кочааевич Куулар НКВД шугумунга ажилдап, Москва, Ленинград, Свердловск хоорайларга НКВД школарынга өөренип, билиг-мергежилин бедидип ажилдап чораан. Ол Сүт-Хөлдүн Чалбак-Хараган чурттуг, алдынчы Кара-Монгуштар уктуг, тоолдаар Тевек-Кежегениң Белекей деп уруу-биле өг-бүлө туткан. Дайынның дошкун чылдарында Белекей Тевек-Кочаа НКВД КУТВ-ка өөренип тургаш, бүгү делегейин чараш кыстар мөөрейинге киришкеш, бирги черни ээлеп, доллар акша-биле шаңнатканы ол кадыг-берге чылдарда амыдырал-чурттаарында дөгүм болган. Өөнүң ээзи Пюрюна Куулар НКВД школазынга база-ла Москвага долуг хандырылгалыг, аштанып-чемненип турар черге

өөренип тургаш, кескинди хлевин безин өөнүң ишти Белекей Тевек-Кочаа эккеп бээр турган. Чаңгыс кескинди хлеб безин тывылбас берге үелерни чурттап эрткеннер. Олар Куулар Кочааевичиниң улуг угбазы Чамбалдың Борбак деп уруун улуг уруу кылдыр азырааннар. Борбакты чассыдып «Бокай» деп адаар. Ол Седен-биле өг-бүлө тудуп, сес ажы-төлдүн ада-иези болганнар.

Үш огулунун улуу Виктор үш оолдуг болган. Өөнүң ишти Нина Араптановна Кызылдың музыка училищезин дооскаш, Чыраа-Бажы суурга культура ажилдакчызы болуп ажилдап келгеш, Виктор-биле таныжып, өг-бүлө тутканнар. Олар кайгамчык топтуг-томааныг, эртем-билигиге, ажилдакчы оолдарның ада-иези болганнар. Айыыл-халаптын уржуундан Виктор (төрелдериниң аразынга «Бичии Витя» деп аттыг) чок болган. Кернивис Нина Араптановна 3 огул: эртем-билигиге кижилер кылдыр өөредип-кижизиткен.

Пюрюналарның ийиги уруу — Виктория Кууларовна культура ажилдакчызы, ам хүндүлүг дыштанылгада. Өөнүң ээзи Докпа-оол Ондарайович Куулар-биле 50 чыл кады чурттааш, 2014 чылда «алдын» кудазын эрттирген. Д. О. Куулар күүсекчи эрге-чагырга органның 25 чыл ажилдаан. Олар дөрт ажы-төлдүг. Улуг оглу Мергенниң өөнүң ишти Людмила Александровна чаңгыс кызы Белекмааны ийи дээди эртемниг кылдыр өөреткен. Белекмаа тергиин эки өөренип, кызыл дипломнарлыг дооскаш, бедик мергежилдин тускай эртемниг ажилдакчызы болган.

Виктор Кууларович Пюрюна

Улуг-Хем кожуунун Шагаан-Арыга ажилдап, чурттап чоруур. Өөнүң ишти Тамара Васильевна кожунунун социал хандырылга черинде бухгалтер. Олар — 4 ажы-төлдүн ынак ада-иези. Улуг уруу Нонна Викторовна — СибАГС-ты дооскаш, Улуг-Хем кожунда үндүрүг инспекциясында. Ийиги уруу Роксана Шагаан-Арыг школазын мөңгүн медальдыг, СибАГС-ты кызыл диплом-биле дооскан, политиктиг эртемнериниң кандидаты, Москвада ажилдап чоруур. Үшкү уруу Белекмаа Шагаан-Арыг школазын алдын медаль-биле дооскаш, Москвада Россияның улус ажил-агый болгаш күрүнө албанының академиязының психология факультетин кызыл диплом-биле дооскаш, психология эртемнериниң кандидаты деп эртем адын чедип алыры-биле аспирантурада өөренип турар. Огул Владимир өг-бүлелиг, чолачылап ажилдап чоруур.

Николай Кочааевич Тава-Самбу Тываның ховар оолдарының бирээзи чораан. Ол Ленинниң номнарын тыва дылче очулдуруп, республика музейинге, хөгжүм-ши театрынга директорнуң ора-лакчызы, ном үндүрер черниң директору болуп ажилдап чораан. Ол ужудукчу мергежилин база чедип алган. Ава-ачазы Куулар Кочаа, Самбылактың аалы Чыраа-Бажының адаанга Куу-Тейге чыдырда, Барыин-Хемчикче ужуруп бар чорааш, «самолет хондурар чер чок-тур» деп чагаа бижээш, шай, таакпы, таалымба ховар шагда, таалымбаны, чигир-чимисти самоледундан октап берген таварылгазы база бар. «Астыкпаның огул ухар-хемеден ада-иезинге хамык бараан октап

берген» деп чар бүдүн Чыргакы унунга чаңгыланып дыңналган.

Николай Кочааевичиниң өөнүң ишти Ольга Алексеевна орус сөөктүг, орус дыл башкызы чораан. Ол — Кызылга Совпарт-школага, башкы училищезинге, башкы институтунга орус дыл башкылап чораан алдарлыг башкы. Олар — ийи уруглуг. Улуг уруу Татьяна Николаевна Томскиниң эмчи институтун дооскаш, Герман Демократтыг Республикага, ам бо хүнде Кострома хоорайда эмчилеп ажилдап чоруур. Огул Анатолий Николаевич автотранспорт инженерини чораан. Ол Чыраа-Бажы — Кызыл деп автобус рейзин Тываның автотранспорт эргелелин начальниктеп тургаш тургускан. Ольга Алексеевна — Таңдының Сосновка чурттуг. Ол бодунун тыва бээ, кунчуунун дугайында мынчаар чугаалаар турган: «Кууларлар кончуг-даа экииргек, эки улус, дайынның кадыг-берге чылдарында биске, мээң дөргүл-төрелдеримге бодазының ээдин, хырынга кудуп каан саржаан, чөкпөзүн, берипки дег ак чемин эккеп берип чораан, биске дыка-ла дузалажып чорааннар».

Доржу Кочааевич Куулар — чонда ады «Мөге Доржу». Чыраа-Бажының тудуг-суурун тударынга кирип келген, кончуг ажилчын кижилерниң бирээзи. Ол Серен-Намчал Маскыровна-биле өг-бүлө туткаш, 8 оол, 1 кыстың ава-ачазы болганнар. Мөге Доржунун огул Владимир Доржуевич Чыраа-Бажының Культура бажының киномеханиктеп ажилдап чораан. Өөнүң ишти Зинаида Дамбаадановна — дээди эртемниг башкы. Олар — 2 оол, 2

кыстың ынак ава-ачазы. Ажы-төлдүгү дээди эртемниг.

8 оолдун хеймери Николай Доржуевичиниң өөнүң ишти Куулар Алефтина Кызыл-ооловна Николай биле Алефтина Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунга кады өөренип, Бурятияның көдээ ажил-агый институтун бирээзи зоотехник, өскези — бухгалтер-экономист мергежилди дооскаш, өг-бүлө тутканнар. Оларның улуг огул Тахир Улан-Удэ хоорайга төрүттүнгөн, дээди эртемниг экономист, «Лунсинде» ажилдап турар.

Иди Кочааевич Куулар — башкы Чыраа-Бажының тудуг-суурун сайзырадырынга үлүг-хуузу кириген тудугчу. Олар — шуут 9 ажы-төлдүн ынак ава-ачазы. Дукор Бойдаевна Чыраа-Бажы совхозунга хаван фермазында ажилдап, күрүнө планынга эң дузаар талазы-биле үлүг-хуузу кирип чораан.

Самбылак, Кочаа (Астыкпан) Кууларларның хеймер оглу Шыгдыр-оол Кочааевичиниң өөнүң ишти, Кууларларның эң улугтарындан арткан хеймер керен Ленмаа Аракчаевна Эрги-Барыин чурттуг, Саая Аракчааның 10 ажы-төлдүн эң улуу. Ол Чыраа-Бажының «Чебурашка» аттыг уруглар садының эргелекчизи, партия эге организациязының секретары, көдээ Совет депутат сумунун оралакчы даргазы болуп амыдырашкан, хөй-ниитиниң ажилын кызымак кылып чораан. Шыгдыр-оол, Ленмаа Кууларлар — 3 кыстың ынак ада-иези.

Виктория ПЮРЮНА ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы.

БЫЖЫГ ЧУРУМНУ ХӨЙ-НИИТИНИҢ КҮЖҮ-БИЛЕ...

“Төгөрик стол”

Бойдус камгалалы

Камнаалыңар

Апрель 3-те Суг-Аксы суму- Александр Ондар ат- культа төвүгө ТР-ниң й-ниити палатазының хөй- иттиң айыыл чок чоруу- н, корум-чурум, кызыгаар тырыгларының болгаш грация политиказының та- зы-биле комитет даргазы гелээр Чүвүрекович Ондар ум-чурум үрээшкннерин дурбас талазы-биле хөй- ити организацияларының гаш херэзжен чоннуң ролю» темага «төгөрик столду» эрт- ген. Аңаа Сүт-Хөл кожуунуң ырыкчызы Маны Кызыл, ниң Хөй-ниити палатазының иттиңери Би-Хемден Куулар жа, Бай-Тайгадан Юрий Да- Мөңгүн-Тайгадан Орлан Кон- Чөөн-Хемчиктен Саида Бюр- сумулар чагырыкчылары, зженнер, адалар, хоочуннар илдеринин удуртукчулары аш өскелер-даа киришкен.

К.Даржа.

Т-Хөл кожуунуң по- пунктузунуң начальниги Монгуштуң илеткелинден га, 2014 чылдың дургу- кожунга 112 кем-херек иишкини бүртүктеткен. н чыл-биле деңээр болза, түзү 3,12 хууга өскөн. Корум- үрээшкннери, кем-херек иишкиннери колдуунда эзи- йдалдыг хамаатыларның бу- биле болуп турар. Арага про- зын, пиво болгаш оон кылган нарны кежээкиниң 19 шактан иниң 11 шакка чедир, дышта- лгаш айның сөөлгү суббота- садып, хоойлуну хажыдып адагыларны илередири-биле даларының түннелинде, ылда 19 хуу сайгарлыкчы- административтиг протокол- рган. Кожуун чагыргазының рек үүлгедиишкинин, корум- үрээшкннин болдурбазының чавырылдыларының тала- е комиссиязы чыл дургу- 14 хуралды, ооң иштинде 5 үннерни сумуларга чорут- жуунда бодунуң амы-ты- еттинер чорук талазы-биле дүвүренчиг арттышаан. Хо- черинден 13 киж хосталган, учетка тургузуп, беш киж- каада ажилче хаара туткан. да улусчу дружиналарда 625 хамааты болгаш 246 а-техника бар. Өске кижиниң реңгизин база мал оорлаар н көргүзүлгери өскөн. Сүт- куунуң херэзженнер, ада- үлелдери арага, таакпыга, анияга удур хемчеглерни п, амыдыралдың кадык бирин суртаалдаан лекция, ларны неделя санында эрт-

тирип турар.

Мөңгүн-Тайга кожуунга хынал- да-эрттирилге пунктузун кылыр аргазын өөренип көөрүн Орлан Кон- зай дилээн. Чүге дизе, мал-маган Моол кызыгаарынче эрте бээр таварылгаларда Хандагайтының хыналда-эрттирилге пунктузунга чедир 200 км эртип турда, хөй үе болгаш мал-маганны бүрүнү- биле эгидип алыры болдунмас дээрзин ол чугаалаан. Чоокта чаа хой кадарып чораан элээди оолду, кызыгааржылар көгүдүп, боттарының девискээринче күш- биле сөөрткен таварылга болганын база дыңнаткан.

Чадаанага сүттен кылган ши- ме-биле үлегерлиг куданы эрттир- генин Саида Бюрбю чугаалаар- га, чыылган чон ону аажок дет- кип, кожуун, суму бүрүзү олардан үлегер-чижек алырын саналдаан. Бай-Тайга кожуунуң херэзжен- нер чөвүлелиниң даргазы Сайлык Уртунай арагага сундулап, буда- лып турар херэзженнерни хин аваларына онааганын чугаалаан. Арагалаар херэзженнерни чунар- бажыңнаткаш, найысылалга нар- кология диспансеринге эмнедип, дөргүл-төрелин эвилелдеп, бажың- балгадын септеп бээрге, херэзжен киж арыг-силиг бажыңына чанып келгеш, эки талаже эглип, бода- ны бээр дээрзин ол чугаалаан. Бай-Тайга кожуунда 2008 чылдан эгелеп огородчулар мөөрейин эрттирип турар. Сумуларда ажил- агый талазы-биле нарын, ынчангаш кожунуң чагыргазы картофель, ногаа аймааның үрезин, өзүмнерин халас үлөп бээрге, огородун тарып, артыкшылдыын садып-саарып-даа алыр арга база тыттып келир.

«Ажил-агый чок арагалап чо- руур эр, херэзжен кижилерни шаандагы үеде дег, чон мурнунга сайгарып, ыятырар болза, ынчан түннелдери көстүп болур. Арага, таакпы өртээ чылдан чылче өзүп турар. Ооң-биле олар өг-бүлөзине кандыг когарал чедирип турарын чоок кижилери, кожалары удаа- дараа сагындырар болза, ынчан арагалаар киж боданып, шүгдүнүп эгелээр болгай. Организастыг ара- галаашкын кончуг непереп турар. Чижээ, бичии чаш төрүттүнерге, дой, баш хылбыктаары, 1-ги классче барганы, уругнуң, оолдун ада-иези- биле таныштылары, өгленир хүнүн тодарадыры, куда, удур-дедир шай- лалга дээш, оон-даа өске байыр- лалдарны эрттирип турар үеде хөй улус чыылгаш, арагалаар-дыр. Уруг бажының хылбыктаары дээрге, келир өйде ооң өнчү-хөреңгизиниң өззөн тургузары болур, бо чараш байырлалды эрттирерге-ле чедер. Амгы үеде аар, дерзии кем-херек үүлгедиишкиннери, эзирик бай- далга машина-балгат мунуп алгаш, өске улустуң амы-тынынга чедип, орук озал-ондаанга таваржып турар таварылгаларның саны көвүдээни ниитилелди дүвүредип турар. Кижини күш-ажыл кижизидер бол- гаш багай чаңчылдардан адырар. Ажил-агыйлыг кижиниң арагалаар чайы кайын турар. “Эге дээрзине арагалаар киж боду бодун ажил тиилээри болур, а ол дээрге эң берге тиилелге-дир” – деп, Куулар Даржа арга-сүмезин каткан.

Хуралды доозуп тура, Өргө- лээр Ондар ТР-ниң Хөй-ниити палатазы ТР-ниң ИХЯ, тус черниң бот-башкарылга органны-биле кады ажилдаан сүме, саналын

таныштырган.

Кадыкшылга хоралыг спирт аймаа холаан арага продукция- зын, янзы-бүрү хереглелдерге ажыглаары-биле киж ижип бол- бас өске-даа хоралыг техниктиг спирт аймаан кожуунда садып турар «адресстер», садыгларны узуткаар; социал байдалы нарын өг-бүлелерни хайгааралга алып, хоругдал черлеринден үнген киж- лер-биле баш бурунгаар ажилдар- ны чорудар; “Амыдыралдың кадык окур-хевирин” суртаалдаан хемчег-

Ө.Ондар.

лерни күштелдирип, көвүдөдир; ай санында кожуун, сумуда байдал- биле чурттакчы чонну таныштырып, чыыштарын эрттирер; хөй-ниитичи, үлегерлиг өг-бүлелерни, аваларны, адаларны деткип, мактаар; улусчу дружиналарның ажилын чурумчу- дар; арага-дары ижип алган азы кара чашпан тыртып алган киж машина-балгат мунарын болдур- бас; назы четпээн уруглар орту- зунда корум-чурум үрээшкннерин болдурбазы-биле оларның хостуг үезин шын организастап, ада-иениң харысалгазын күштелдирер; уруг- лар садтарына, школаларга тыва чаагай езу-чаңчылдар база ша- жын философиязының кичээл- дерин эрттирерин чаңчылчыдар дээш, ниитизи-биле ында 18 пункт бар. Ону чыылган чон аажок чүүлдүгүнүп, чаңгыс үн-биле ба- дыткаан.

Полиция ажилдакчылары биле тус черниң хөй-ниити чөвү- лелдери, улусчу дружиналар база ниитилелдин айыыл чок чоруу дээш сагыш-сеткили “аарып” чоруур идепкейжи эки турачы хамаатылар күжүн мөөңөп, корум-чурум үрээр, кем-херек үүлгедир, арагалаар чорук-биле бир демниг демсежир болза, түннелдери көстү бээрине идегел улуг.

Сүт-Хөл кожуунуң респуб- ликада алдарлыг, билдингир хоочуннары «ССРЭ-ниң спорт мастери» хүндүлүг атты тыва спортчулардан бир дугаар чаалап алган, хостуг хүрешке Бүгү-эви- лел чергелиг судья, педагогика эртемнериниң кандидаты Өргөлээр Ондар биле чурттуң Президентизи В.В.Путиниң бүзүрөттирген киж- зи, ССРЭ-ниң ИХЯ-ның алдарлыг ажилдакчызы, амгы үеде хала- жылгада полковник Куулар Даржа чаңгыс чер-чурттуглары-биле ужу- ражып, хуралды эрттиргени аажок дээштик болганы чугаажок.

Сумулар чагырыкчылары хоо- чуннар-биле эгин кожа ажилдап, оларның арга-сүмезин, чагыгларын күүседип, өске кожууннарның арга- дуржулганын өөренип, амыдыралга боттандыраары даңгырагалаан.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чу- руктары.

«Азас хөлдү көрбээн киж Тожуну көрбээн» деп үлегер домак бар. Азас — Тывада эң чараш, улуг, кай- гамчыктыг, бойдус чаяган хөлдөрдүн бирээзи. Ол боду бойдустан тураскаалы кыл- дыр бодарап, чаяттыгган. Азас хөм Сай-Тайгадан агып баткаш, Азас хөлчө кирген. Хөл далай деңнелинден тос чүс дөртөн дөрт метр бедик- те чыдар.

Азастың девискээринде үнүш болгаш дириг амытаннар янзы-бүрү. Үнүш аймааның хөй янзы хевириниң дээди эм үнүштери ында үнгөн, чиңгис ону долгандыр бүзээлеп алган чыдар. Ооң дириг амытанна- рынга чер, суг амытаннары, узун-курттар, куштар, суг че- миштиглер база черлик дириг амытаннарның дөгөрези ха- мааржыр.

Тывада чүгө Азаста эң ховар хөл чечээ алаң-тос азы орус дылда лилия деп чечек өзүп турар. Ол чараш чечек- ти «Кызыл дептерже» кири бижээн. Хөлдүн чечектери он ажыг чыл дургузунда өзүп кээр. Алаң-тос чечээн үзөр болза, Азас хөлдүн агаар-бой- дузу муңгарап, хомудап, чаъс чаап, диңмирээшкн диңмиреп эгелээр, ынчангаш Азастың чечектерин үзүп болбас!

Азас хөл чанында ийи лагерь бар. Бирээзин «Да- мырак», а өскөзүн «Азас» дээр. Аңаа чайын школачылар дыштаныр. Азасче улус өг- бүлөзи-биле дыштанып кээп, хөл кыдынга чеже-даа хонар- лар. Чамдык улус чанар үези келирге, богун чаңгыс черге чыып кааш чоруптарлар, а өскөлери тогбайн, арыглавайн

баары дыка хомуданчыг. Хат хадырга, ол боктар дөгөре чазарланып, хөлдүн ол-бо талаларында хирлени берген чыдар. Хөлүвүстүң кыдыы шупту полистилен хаптар, чунар-саваң, шампунь хаптар- ы дээш, бок-ла хөй. Каракка эпчок болгаш дыка багай, хир- лиг көстүр-дүр. Чайгы үеде ла- герьлеп тургаш, хирлиг боктар- ны чаңгыс черге чыып, чараш хөлүвүстү ужу-кыдыын аштап каарывыска-даа, дөмей каш хонгаш бокталы бээр дыка багай. Бис ону аштап-арыглап кааптарывыска-даа, ооң соон- да келген дыштаныкчылар база хирлендирип каапкаш, чоруптарын эскерер чорду- вус. Мага-хандыр дыштанып алгаш, соондан богун аштап- арыглап каарын чонувустан дилээр улус-тур бис.

Даяна САЙЛЫМБЫ,
9 «в» класстың
өөреникчизи.
Тоора-Хем суур.

Хөл ыглап чыдар

Азас — Тывада эң-не чараш, байлак хөл. Ында балык-байлаң, алаң-тос че- цээ, долгандыр арга-арыг, аң-мең дээш, чүнү чок дээр. Мурнунда чылдарда ооң чанынга дыштанылга чер- лери хөй турган. Дышта- ныкчылар өске черлерден, республиканың ол-бо ко- жууннарындан, Россияның хоорайларындан келгеш, са- гыш хандыр дыштанып тур- ганнар. Олар Азас хөлдүн чаражын, арыг агаарын, үнүп турар чечектерин, эм оъдун, балык-байлаң, аң- меңин магадап ханмас тур- ган болгай.

Ам бо үеде хөлдүн девис- кээринде байдал кандыг апар- ганыл? Ында киж бүрүзүнүң караанга көскү-ле чүвези — бок, хир-чам. Чүге Азас хөл ырлап эвес, а муңгаргай хөөннүг чалгып чыдарыл? Бо айтырыг бөгүн бисти дүвүредип турар.

Хөлүвүс чүге ыглап чы- дарыл? Чүге дизе долгандыр хир-бок, ооң кыдында-даа, иштинде-даа боктар чыгып, хөлдү чүдөдип, баксырадып турар. Хөлдүн хирленип тура- рынга кым буруулугул? Буруу бистиң боттарывыста.

Бис оода чаңгыс-даа катап күзеливис-биле баргаш, аштап турар болзувусса, бо дег бер- ге, чованчыг чүүлге таварыш-

пас бис. Чайын эштип келгеш, дыштанып алгаш, соовустан хир-богуювусту боттарывыс аштап-арыглавас болзувусса, кайын бооруп! Кожууннардан келген чамдык улус чайын Азас хөлге сагыш хандыр дыштанып алгаш, алаң-тос чечекти чулуп турар. Ол дээрге чулуп болбас, «Кызыл деп- терже» кирген чечек-тир. Ону көөрге, эмин эрттир хомудан- чыг. Амгы үеде хөлдүн алаң- тос чечээ эвээжеп калган. Хөлдү мынчаар хирлендирип, ооң чечээн чулуп туруп бээр болзувусса, келир үеде чүү болурул?

Ынчангаш дыштаныкчы- ларга база Тожунуң чайын лагерьлээр өөреникчилеринге, бүгү чонга бистиң кыйгы- рывыс мындыг: хөлдү хир- лендирбейн, ооң эриктерин, иштин аштап, аң-меңин камгалаалыңар! Азас тос аңгы ортулуктуг, тоолда кирген хөл-дүр, ону камгалаалыңар, кадагалаалыңар! Алаң-тос чечекти карактаалыңар, ол үнелиг, ховар чечек-тир!

Киж чурттап чоруур че- риниң чүгле хөлдөрдүн, хөм- нерин эвес, а арыг агаарын база хирлендирбейн, камнаар болза эки.

Буянмаа САТ,
11 «а» класстың
өөреникчизи.
Тоора-Хем суур.

Тываның Чогаалчылар эвилели

Тыва Республиканың Культура яамызының деткимчези-биле Россия Федерациясында литература чылынга тураскааткан «2015 чыл – Россияда литература чылы» деп республика чергелиг уран чогаал мөөрейин эрттирерин чарлап тур

«2015 чыл – Россияда литература чылы» деп республика чергелиг уран чогаал мөөрейин эрттиреринин дүрүмү

Ниити чүүлдер

1.1. Тываның Чогаалчылар эвилели Тыва Республиканың Культура яамызының деткимчези-биле Россия Федерациясында литература чылынга тураскааткан «2015 чыл – Россияда литература чылы» деп уран чогаал мөөрейин тургускан.

Мөөрейиниң сорулгалары:

- Тыва Республикага бедик уран чогаалды улаштыр сайзырадыры;
- уран чогаалды суртаалдаары база кижиниң болгаш ниитилелдин сайзыралына ооң салдарын бедидери;
- бедик уран чогаалдың салым-чаяанның чаа чогаалдарын, чаа чогаалчы аттарны ажыдары;

— дээр чогаалдарны парлалгаже идип үндүрери;

1.2. Мөөрейге чүгле парлалгага үнмээн чогаалдарны кириер.

1.3. Мөөрейни дараазында 7 хевирге эрттирер:

- а) поэзия
- б) проза
- в) драматургия
- г) шүлүктүн «ожук дажы» деп хевири
- д) уран очулга
- е) уругларга чогаал
- ж) литературлуг критика.

1.4. Мөөрейни белеткээрин, эрттирерин болгаш түңнелдерин үндүрерин Тываның Чогаалчылар эвилели кылып чорудар.

Мөөрейни эрттиреринин хуусаалары болгаш аңаа киржиринин негелделери:

2.1. Мөөрейге киржир чогаалдарны мөөрейни солун арыннарына бир дугаар чарлаан хүнүнден эгелээш, 2015 чылдың ноябрь 30-ге чедир хүлээп алыр.

2.2. Мөөрейге чогаалдың (азы чогаалдарның) саазына парлаан база электроннуг хевирин почта-биле чорудуп азы автор боду эккеп берип болур. Чогаалдарга авторнун ак-кара фото-чуруун, допчу намырын, адресин, телефонунун дугаарын кожуп каан турар уjurлуг.

2.3. Мөөрейге киржилге чүгле чаңгыс хевир-биле кызыгаарлат-тынмас: мөөрейниң киржикчилери үстүнде адаттыгган хевирлериниң кайызынга-даа бижээн чогаалдарын чорудуп болур.

2.4. Кириштирер чогаалдарның хемчээлдери:

- а) поэзия – аргалыг-ла болза, 300 одуругдан эвээш эвес;
- б) проза – чечен чугаалар, тоожу, роман – аргалыг-ла болза, 5 а.с. азы 115-120 парлаан арындан эвээш эвес;
- в) драматургия – бир шииден эвээш эвес (чаңгыс актылыг азы долу метражтыг);
- г) шүлүктүн «ожук дажы» деп хевири – аргалыг-ла болза, 100-150 одуругдан эвээш эвес;

д) уран очулга – орус дылдан тыва дылче азы тыва дылдан орус дылче бооп болур, очулдуртунган чогаалдың оригиналы турары албан. поэзия очулгалары – аргалыг-ла болза, 200 одуругдан эвээш эвес; проза очулгалары – аргалыг-ла болза, 5 а.с. азы 115-120 парлаан арындан эвээш эвес;

драматургия очулгалары – бир шииден эвээш эвес (чаңгыс актылыг азы долу метражтыг).

е) бичии уругларга чогаал.

поэзия – аргалыг-ла болза, 200 одуругдан эвээш эвес;

проза – аргалыг-ла болза, 4 а.л. азы 90-100 парлаан арындан эвээш эвес;

ж) литературлуг критика – бир критиктиг статьядан эвээш эвес.

2.5. Мөөрейге чоруткан чогаалдарны рецензиялаваз база дедир эгитпес.

2.6. Ажылдарны «2015 чыл – Россияда литература чылы». Чогаал мөөрейинге деп демдеглээш, почта таварыштыр дараазында адресче чорудар: 667000, Республика Тува, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко 57, редакция журнала «Улуг-Хем», председателю Союза писателей Тувы Мижиту Э.Б. (Автор боду эккээр таварылгаларда чагаа хавының даштынга демей-ле мөөрейниң адын демдеглээн турар уjurлуг).

2.7. Тываның Чогаалчылар эвилели мөөрейге киришкен чогаалдарның шилиттингеннерин «Улуг-Хем» сеткүүлге парлап үндүрерин магадылап турар.

2.8. Мөөрейниң түңнелдерин 2015 чылдың төнчүзүнде азы 2016 чылда литература чылының хаашкынында үндүрер.

Байыр чедиришкени

Бистиң эргим, хүндүлүг киживис, угбавис, дуңмавис Нелли Белек-ооловна КҮНЧҮН бо хүннерде 50 харлап турар. Ол Кунгуртуг ортумах школазында башкылап ажылдап-чурттап чоруур.

Ынак угбависка юбилейи-биле байыр чедир-бишаан, ажил-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти база каң дег кадыкшылды сетки-ливис ханызындан күзедивис.

Частып орар каас-чараш бүрүлери,
Чазын үнген хек-даваннар чечээ ышкаш
Чеди кысты, чаңгыс оолду ада-ие
Чырык черге чаяагаштын, бурганнааннар.

Эртем-билиг аайы-биле шак ол өйде
Талыгырда Кунгуртугже чорупкаштын.
Эргим эжин, ажы-төлүнү адазы боор
Тергин оолга душканыңны
сактыр боор сен.

Чаңгыс кысты, ийи оолду чаяагаштын.
Эртем-билиг бединдиве чедирген сен.
Чараш кызың Аржаанушка инженер-дир
Эмчи болган огуң, кенниң база бар-дыр.

Хеймер огуң, Доржукайың, Томскиде
Келир чылын доозуп үнер магальын көр.
Херелденип, чассып келир уйнуктарың,
Кайгамчыктыг Намзырайың, Айлунаң-дыр.

Ынчангаштын төрүттүнген хүнүң-биле,
Төрзөннериң сеткиливис ханызындан
Аас-кежик, өөрүшкүнү күзевишаан,
Ам-даа хөй чыл аравыска чурттаарыңны
күзедивис.

Хүндүткел-биле, кады төрзөннериң

«Россельхозцентр» федералдыг бюджет албан черинин ТР-де салбыры

рассадааның, картофель үрезининин, чадаң ыяштарның чагыларын хүлээп ап турар. Баш удур төлээри 100 хуу.

Ажылдаар хүннери: понедельник–пятница, 8.00 шактан 16.30 шакка чедир, дүштеки чапсар чок.

Харылзажыр телефон: 4-05-14.

Indesit

SAMSUNG

ВИДИКОН-Сервис

септелге төвү.

Samsung, Бирюса, Веко заводтарын бүдүрген амыдыралдың нарын техниказын гарантия езугаар ХАЛАС септээр.

- Гарантия чокта кандыг-даа техниканы: соодукчуларны,
- ЖК база бөдүүн телевизорлары, DVD, СВЧ, чурагайлыг фотоаппараттары;
- хеп чуур автомат, чартык-автомат машиналарны септээр бис.
- Пенсионерлер чингелделег.

Адреси: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, 24.

Ажылдаар шагы: 9:00-18:00. Тел: 8(39422) 5-67-60
Субботада 10:00-14:00 8-929-317-91-61.
Улуг-хүн-дыштаныр хүн.

Кара болгаш өңнүг металлдарның бузундуларын хүлээп ап турар бис. Өртээ аар. Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 94. «Одежда» баазасы.

Тел. 8-923-384-38-78.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Пий-Хемского кожууна поступило заявление от гражданина РФ Ооржак Александра Агбаановича о предоставлении в собственность путем выкупа земельного участка с кадастровым номером 17:08:1502001:89, ранее находящегося на праве аренды у заявителя на основании договора аренды земельного участка № 52 от 27.12.2011 г., из категории земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, местечко «Тажанная», участок № 1 а, с общей площадью - 1000 кв.м., разрешенное использование - для ведения личного подсобного хозяйства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации отделом земельных, имущественных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского кожууна принимаются письменные заявления по данному заявлению.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры Кужугет Б.В.

ЧЫГЛЫРЫН ДЫҢНАТТЫВЫ

«Шын» солунга хөй чыл да ажылдап чораан хүн хоочуннарывысты бо чыл апрель 16-да 10.00 шакта лалга бажыңында сол редакциязынга чыгы дыңнаттывыс.

Солуннун 90 харлаар лейинге хамаарышкан ор застыг айтырыгларны сайт чугаалажыр.

Харылзажыр телефон: 2-19-87; 2-03-88; 2-03-87.

Редколл

ЧАРЛАЛДА

Кызыл хоорайдан эвесте, Эзрбек суурда, биле туттунган чаа б садып тур бис. Бажың чырык, пластик соңгала крышазын ондулин-биле каан. От салыр база ч өрээлдери аңгы, ийги к чайгы үеде чурттаарыңа рымчалыг кылдыр кы Бажыңның хемчээли 9х9, 8 соток. Турар чери суу кыдында кудумчууда, ма дарыңга таарымчалыг.

Тел: 8-923-558-09-49.

1995 чылдың ВА3-2 машинаны садып тур Караңгы кызыл өңнүг. Мот кылган соонда, анаа ту Мал-маганга база орнал бо

Тел: 8-923-382-92-88.

Хоорай төвүнде чаа жыды туттунган 2 өрзз бажыңны садып тур мен.

Тел: 8-962-060-96-40.

Чадаана хоорайда К ров кудумчузу, 1 кв 1-де а өшкү дүгүн, хой дүгүн ак улуг өртек-биле садып ат тар. Хой дүгүн дуска орна болур. Ангор дүгүн хуу а агыйлыг араттар дугур өртекке дужаап болур.

Харылзажыр телефон: 8-923-268-82-58.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама. Тираж 5624. Чагы 37. Номери парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуника адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртү Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыгган материалдарның авторларының бодалдары редакция туружу-биле дүүшлейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш еске-даа факты дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.